

# ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ СПЕЦИФІКИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ ДО ЄС В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

Частина 3

## ГЕНДЕРНИЙ ПРОФІЛЬ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД





# ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ СПЕЦИФІКИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ ДО ЄС В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ



**Razumkov**  
centre

Український центр економічних  
та політичних досліджень  
ім. Олександра Разумкова

Київ-2024



### Частина 3

# ГЕНДЕРНИЙ ПРОФІЛЬ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Аналітичну доповідь підготовлено Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова за підтримки ICAP Єднання у межах проекту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», що реалізується ICAP Єднання у консорціумі з Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку. Зміст аналітичної доповіді не обов'язково відображає погляди ICAP Єднання, погляди Агентства США з міжнародного розвитку або Уряду США.

## **ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ СПЕЦИФІКИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ ДО ЄС В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ**

Керівник проєкту – Ольга ПИЩУЛІНА

Автори доповіді – Василь ЮРЧИШИН, Ольга ПИЩУЛІНА,  
Данило ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

Третя частина присвячена аналізу гендерного профілю України в контексті гендерно-міграційних дисбалансів, у т. ч. в порівняльному аспекті. Розглядаються питання існуючих гендерних розривів, зайнятості, оплати праці, економічної спроможності. Сформульовані економічні завдання влади на найближчу перспективу в контексті створення стимулів до зміни напрямів міграційних потоків – зменшення кількості жінок, які залишають країну, і збільшення тих, хто (разом з членами їх сімей) повертається до України.

Думки, висловлені в цьому виданні, не обов'язково відображають позицію чи схвалюються грантодавцем.

У разі використання матеріалів, посилання на видання є обов'язковим.

Усі фотоматеріали, вміщені в цьому виданні, взяті із загальнодоступних джерел.

# ЗМІСТ

- 5 **ГЕНДЕРНО-МІГРАЦІЙНІ ДИСБАЛАНСИ  
ТА ЇХ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ**
- 6 **I. СУПЕРЕЧНОСТІ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У СВІТІ  
ТА В УКРАЇНІ**
- 27 **II. ГЕНДЕРНО-МІГРАЦІЙНІ СКЛАДОВІ**
- 41 **Додаток. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ГЕНДЕРНИЙ ЗРІЗ**
- 47 **III. УЗАГАЛЬНЕНІ ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ  
ДО ГЕНДЕРНОЇ МІГРАЦІЇ**

# ГЕНДЕРНО-МІГРАЦІЙНІ ДИСБАЛАНСИ ТА ЇХ ПРОЯВИ В УКРАЇНІ

Досвід протидії кризовим процесам і посткризового відновлення засвідчує, що вихід з негативної економічної динаміки найчастіше буває важким і довшим, ніж початково очікується та оцінюється. Навіть завершення активної кризової фази не означає, що завдання збалансування і зміцнення соціально-економічного середовища країни одразу почне успішно втілюватися. Нова безпрецедентно складна посткризова ситуація означає, що навіть раціональні заходи мають високу вразливість до невизначеностей і ризиків.

Це цілковито стосується процесів повоєнного відновлення України, які суттєво будуть обтяжені новими гендерними дисбалансами – значними втратами чоловіків (загиблими і непрацездатними) та високим рівнем еміграції жінок разом з дітьми. Щоб коректно оцінити такі втрати, слід мати на увазі гендерну структуру суспільства, яка формувалась в країні з початку тисячоліття і з якою країнах входить у повоєнне відновлення, а також чинники та складові, які впливають на міграційні процеси, а також вже проявили спільні риси з відповідними процесами у пост-соціалістичних країнах.

# I. СУПЕРЕЧНОСТІ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

Скорочення і фрагментація виробництва, торгівлі, товарообміну та міжнародного економічного співробітництва, погіршення партнерства між країнами, послаблення людських контактів і довіри та ін.<sup>1</sup> — неповна характеристика ризиків і викликів для людства, які започаткувались у 2022 р. і тривають донині (причому, поки не видно перспективи на швидку їх нейтралізацію).

Як часто буває, кризові процеси завдають найбільш вразливим верствам, найменш конкурентоспроможним домогосподарствам, тим громадянам, які найбільш стурбовані потребами захисту і безпеки. У цьому контексті гендерний фактор традиційно відіграє ледь не вирішальну роль. Україна впевнено вийшла на шлях побудови цивілізованого суспільства, в якому визнаються, приймаються і захищаються рівні права всіх громадян, у т. ч. гендерної рівності. Однак сьогодні гендерний фактор для України проходить випробовування значними еміграційними мотивами, що вже стає загрозою соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку країни.

Останнім десятиріччям проблема гендерної рівності, мінімізації гендерних розривів, забезпечення всеохоплюючого (політичного, економічного, суспільного, екологічного) гендерного збалансування стала чи не найпоширенішою, а численним дослідженням аналізу і вимірювання гендерного зближення (розривів) та напрямів дій і кращих практик

<sup>1</sup> Див. також: Економічні свободи для зміцнення соціально-економічного розвитку України в умовах глобальних трансформацій./К.: Центр Разумкова: Заповіт, 2020 р.

присвячений значний обсяг публікацій<sup>2</sup>. За численними спостереженнями, вітчизняні теорія і практика гендерного зближення цілком співвідносяться і вписуються у європейські вимоги та зобов'язання, навіть з врахуванням негативних тисків, зумовлених кризовими шоками і нападами<sup>3</sup>.

Ще одним з найвагоміших наслідків глобалізації та посилення інтеграційних процесів є помітне зростання міжнародних міграційних потоків, насамперед спрямованих до розвинутих країн або до країн, де рівень зарплат і доходів суттєво перевищує рівень життя у «своїй» країні. Історично міграційні процеси переважно стосувались чоловіків, які були набагато незалежнішими у своїй поведінці, ніж жінки, які, своєю чергою, значною мірою були прив'язані до власних домогосподарств. Це водночас активізувало напрацювання теорії гендерної міграції, в якій історично переважно увага акцентувалась на особливостях країн Південної Америки та Африки, у зв'язку з великими міграційними потоками до США і Канади, а також розвинутих країн ЄС.

Такі міграційні потоки мали різну природу (економічний занепад країн, внутрішні конфлікти і громадянські війни, історичні міжетнічні та міжрелігійні протистояння та ін.). Теоретичні та практичні узагальнення, хоча й надають широке поле рекомендацій<sup>4</sup>, проте тривалість і жорсткість конфліктів вказують на їх (рекомендацій) низьку результативність та слабку ефективність для досягнення миру і справедливості.

В останню чверть ХХ сторіччя – внаслідок розпаду СРСР і соціалістичного блоку – ситуація починає помітно змінюватися, і міграційні потоки почали якісно змінюватись теж, насамперед за рахунок їх (потоків)

<sup>2</sup> Див., зокрема: UN Sustainable Development. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls. – <https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/>, UNDP Gender Inequality Index (GII). – <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>, International Gender Champions: Network For Gender Equality. – <https://genderchampions.com>, де можна знайти посилання на багатий публічний матеріал з вказаної проблематики.

<sup>3</sup> Див., зокрема: Пищуліна О. та ін. Соціально-економічні наслідки коронакризи. – Центр Разумкова, К.: Заповіт, 2021 р., 236 с., [https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021\\_Socialno-Ekonomichni\\_naslidky\\_koronakryzy.pdf](https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Socialno-Ekonomichni_naslidky_koronakryzy.pdf).

<sup>4</sup> Див., зокрема: Global Gender Gap Report 2023. June 2023. – [https://www3.weforum.org/docs/WEF\\_GGGR\\_2023.pdf?\\_gl=1\\*77tjw8\\*\\_up\\*MQ..&gclid=CjwKCAjwrranBhAEEiwAzbnH55k4jKlkg1H4SCh0cRSj2qm3FUq7xWgR7RBPtyP5QbFT0F0DyBoCfd4QAvD\\_BwE](https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf?_gl=1*77tjw8*_up*MQ..&gclid=CjwKCAjwrranBhAEEiwAzbnH55k4jKlkg1H4SCh0cRSj2qm3FUq7xWgR7RBPtyP5QbFT0F0DyBoCfd4QAvD_BwE); Christou A., et al. Gendered Migrations and Conceptual Approaches: Theorising and Researching Mobilities. – [https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-91971-9\\_2](https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-91971-9_2).



прискороеного «наповнення» освіченими жінками. Особливо значними зміни стали після розширення ЄС за рахунок постсоціалістичних країн, а також трансформаційних процесів на теренах колишнього СРСР.

Звернемось до короткого аналізу соціальних і суспільних процесів, які проявлялися в Україні наприкінці 2010 – початку 2020-х рр., у т. ч. зумовлених глобальною коронавірусною кризою (використовуючи для цього порівняння окремих індикаторів і показників однієї з країн ЄС, колишньої республіки СРСР). Це дозволить, з одного боку, визначитись із соціальним і демографічним станом, з яким Україна входила у війну, з іншого – оцінити зміни у гендерно-еміграційних ситуаціях, які проявились у зв'язку з російською агресією.

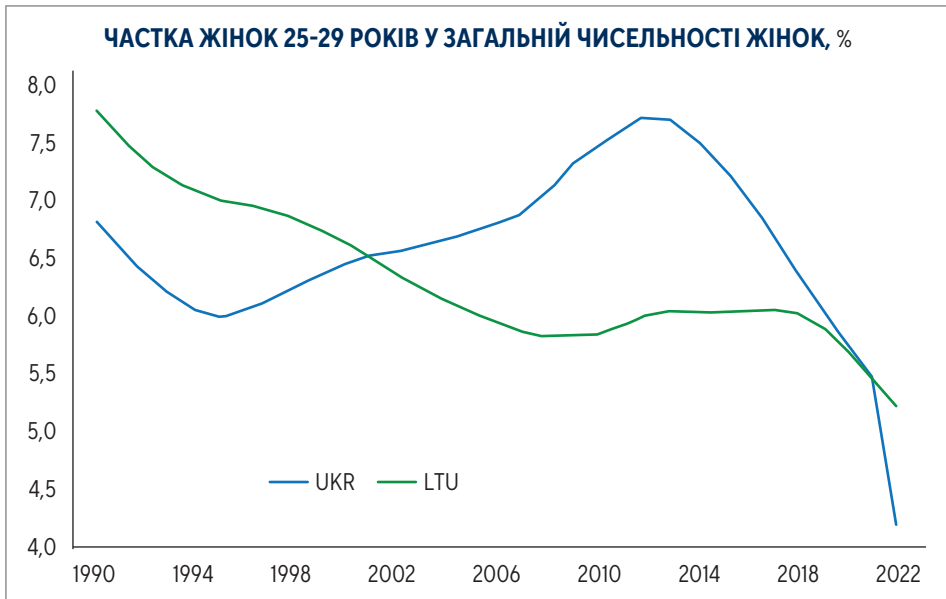
**Гендерно-міграційні порівняльні процеси.** Питання гендерної структури міграції, у т. ч. з України, не є новими. З початку незалежності потік українців, які виїжджали на заробітки і на постійне проживання, демонстрував тенденції до зростання. Втім, упродовж 1990-х рр. чистий потік переселенців і мігрантів був на користь України – на «заміну» українців (які виїжджали за кордон) багато сімей з країн-колишніх республік СРСР прибували до України (діаграма «Чисті міграційні потоки»<sup>5</sup>). Особливо значними були імміграційні потоки у першій половині 2000-х рр., коли Україна демонструвала високу економічну динаміку.

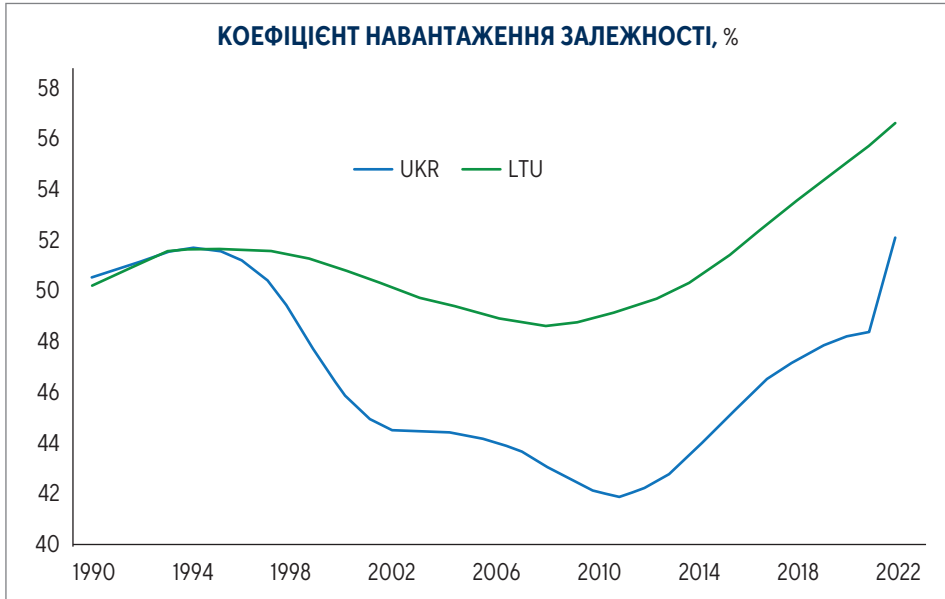
Між тим, природні процеси народження і смертності, а також міграційний відтік останніми роками призвели до вельми «неприємної» структури населення країни. По-перше, помітно зменшилась частка жінок віком 25-29 років у загальній чисельності жінок країни (діаграма «Частка жінок 25-29 років у загальній чисельності жінок»). Це вік, традиційно найбільш активний для людей, які одночасно будують кар'єру, сім'ю, зростають особисто і професійно.

По-друге (що також пов'язане з попереднім зауваженням), збільшилось навантаження на людей працездатного віку (age dependency ratio<sup>6</sup>) (діаграма «Коефіцієнт навантаження»). Сьогодні в Україні чисельність людей, які потребують посилення піклування (дітей

<sup>5</sup> Порівняння з Литвою, у якій у пострадянський період також спостерігались критичні трансформаційні процеси і значні еміграційні потоки, носить суто ілюстративний характер.

<sup>6</sup> Визначається як відношення чисельності молодих людей (віком менше 15 років) і людей старшого віку (понад 65 років) до загальної чисельності населення віком 15-64 років.





до 15 років і людей віком понад 64 роки), вже перевищила чисельність людей працездатного віку (15–64 років).

**Зайнятість.** Оскільки дедалі більше жінок включаються у економічні процеси, дедалі більше часу присвячують формуванню власної кар'єри, то це не могло не позначитися на професійно-адміністративній структурі зайнятості.

Трансформаційні, постсоціалістичні процеси, звичайно, мали визначальний вплив на структуру і розподіл активів в країні. Втім, ситуація в Україні є далеко неоднозначною. Структуру зайнятості за кваліфікаціями ми розглянемо далі, тут же подамо окремі порівняльні особливості характеру зайнятості.

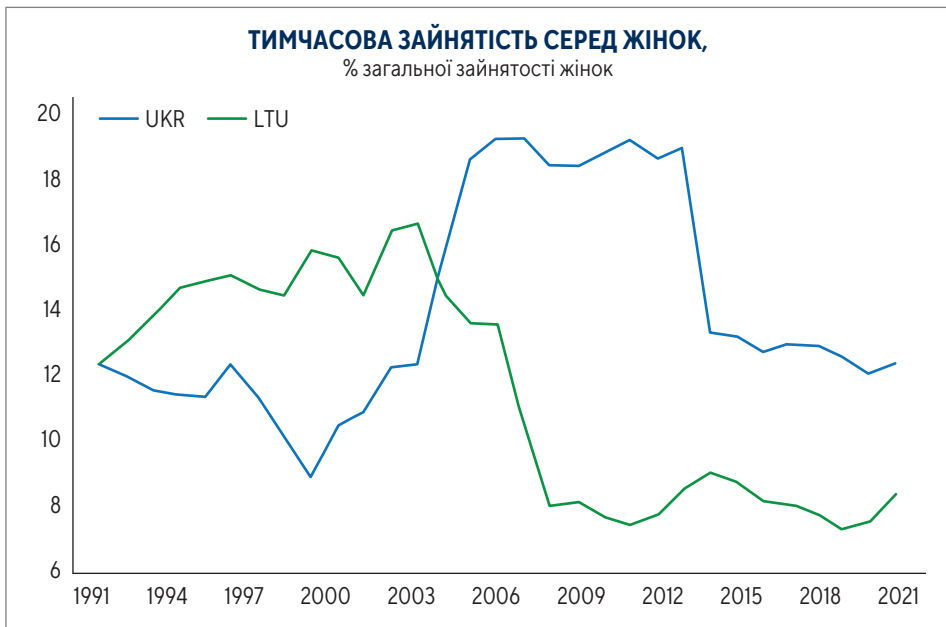
Нагадаємо, у період, який передував Глобальній фінансовій кризі (ГФК) 2008–2009 рр., постсоціалістичні країни (у т. ч. країни Балтії та Україна) демонстрували високі темпи зростання, відтак стрімко зростала активізація жінок, особливо в Україні. На період кризового шоку ГФК жінки були власницями бізнесу майже у половини всіх фірм і компаній, а ще понад чверть позицій топменеджерів посідали жінки (таблиця «Фірми, власниками і топменеджерами яких є жінки»).

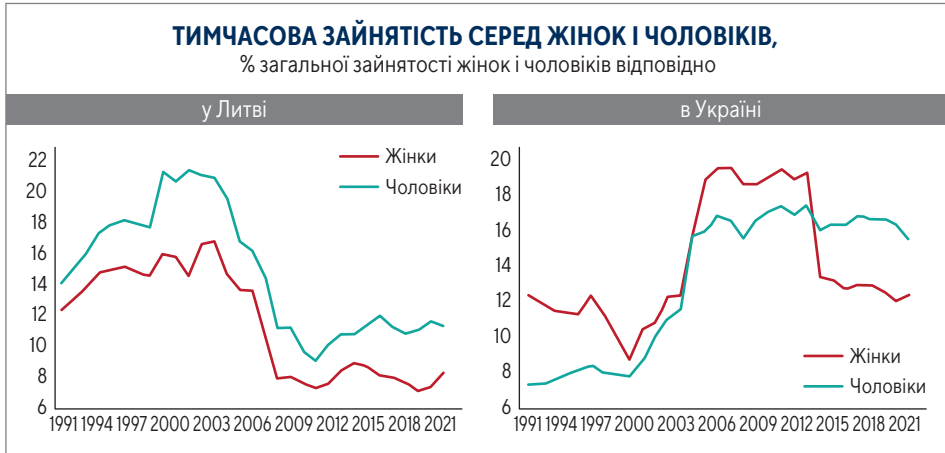
<b>ФІРМИ, ВЛАСНИКАМИ І ТОПМЕНЕДЖЕРАМИ ЯКИХ Є ЖІНКИ,</b> % загального			
	2008-2009 рр.	2013 р.	2019 р.
<b>Власниці</b>			
Литва	38,7	35,7	43,1
Україна	47,1	32,2	38,6
<b>Топменеджери</b>			
Литва	15,1	22,0	30,7
Україна	27,9	20,9	17,7

Після ж ГФК в Україні у більшості випадків жінки зберегли власний бізнес, хоча відбулося зменшення участі у власності. Однак ще більш значимим стало те, що зменшилась частка жінок, які займали позиції топменеджерів.

Хоча чисельність жінок власників і топменеджерів традиційно значно поступається відповідній чисельності чоловіків, однак слід вказати, що це лише один «бік медалі». Інший полягає у тому, що високі посади зазвичай вимагають міцної нервової системи, часто супроводжуються психологічними стресами, надмірним вживанням алкоголю, безсонням і тривожністю. Що є однією з причин суттєво вищої і у більш ранньому віці смертності серед чоловіків. Тому вимоги прихильників «досягнення гендерної рівності» вимагають врахування значно більшої кількості факторів, аніж посади, участь у бізнесі чи політичному житті.

Активізація жінок у «зовнішній» виробничій діяльності означає посилення процесів зменшення залежності жінок від домашнього господарства. Нагадаємо, наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. значна частина українських жінок або займалась домашнім господарством (яке частково формувало малий сімейний бізнес) або брала участь у т. зв. човникових подорожах за кордон у найближчі країни (які на той час також перебували у жорстких трансформаційних процесах (Польща, Туреччина, росія)) (діаграма «Зайнятість жінок у сімейному бізнесі»).



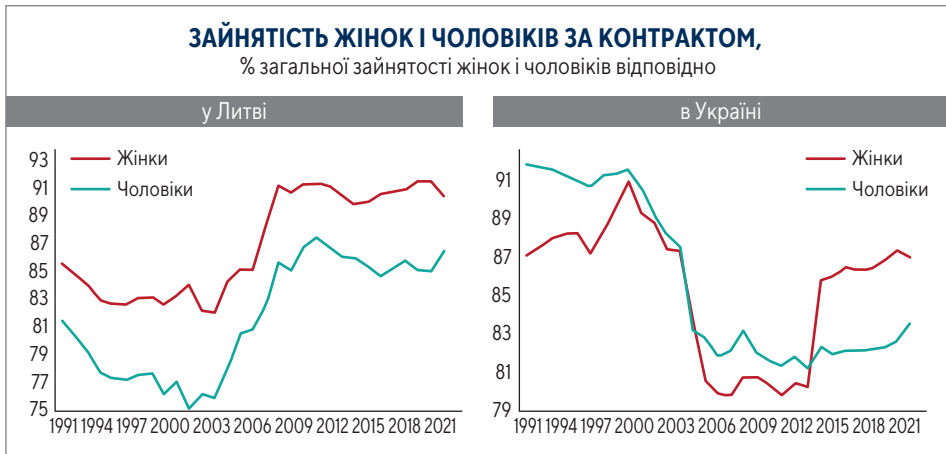
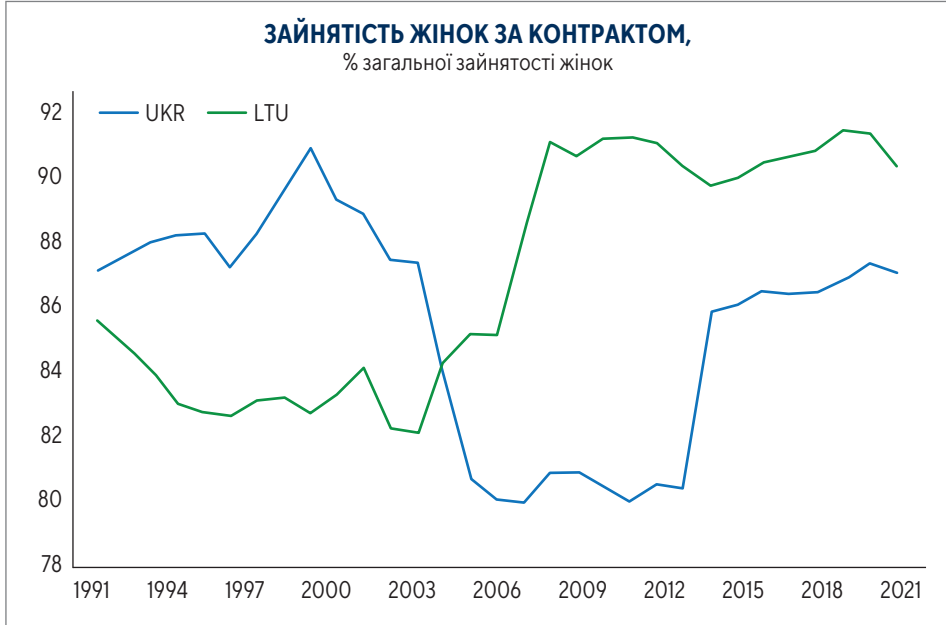


Однак ГФК суттєво скоротила можливості човникового бізнесу. Відтак, дедалі більше жінок намагалися працевлаштуватись у власній країні. Спочатку це було нелегко як внаслідок кризового впливу, так і наявності лише тимчасової зайнятості (діаграма «Тимчасова зайнятість серед жінок»). Проте, з часом ситуація різко змінилась – тимчасова зайнятість серед українських жінок різко зменшилась, в той час, як серед чоловіків залишилась без змін (тим самим, перевищивши жіночий рівень) (діаграма «Тимчасова зайнятість серед жінок і чоловіків»).

Відповідно, різко зросла чисельність жінок, які вже мали постійну оплачувану роботу (діаграма «Зайнятість жінок за контрактом»<sup>7</sup>), причому в Україні частка постійно зайнятих жінок, які мали усні чи письмово затверджені контракти (серед усіх зайнятих жінок) помітно перевищувала відповідну частку чоловіків (діаграма «Зайнятість жінок і чоловіків за контрактом»).

**Демографічні зсуви в Україні.** Тепер звернемося до послідовного розгляду демографічної ситуації в Україні. Станом на 1 лютого 2022 р., (напередодні російського вторгнення) чисельність постійного населення

<sup>7</sup> Зайняті за контрактом - wage and salaried workers (employees) – це ті працівники, які обіймають посади, визначені як «оплачувані робочі місця», де посадові особи мають явні (письмові чи усні) або неявні трудові договори (контракти), які дають їм основну винагороду, що безпосередньо не залежить від доходу підрозділу, в якому вони працюють.



України оцінювалась у 40,96 млн осіб<sup>8</sup> (наявного – 41,13 млн осіб) при тому, що на початку незалежності в Україні налічувалось 51,9 млн осіб<sup>9</sup>. Особливістю останніх років є те, що значним є природне скорочення населення (чисельність померлих суттєво перевищує чисельність живонароджених), а міграційний приріст, хоча й позитивний, проте суттєво поступається величині вказаного скорочення<sup>10</sup> (таблиця «Чисельність населення в Україні»).

<b>ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ, тис. осіб</b> (станом на 1 січня року)						
	Наявне населення			Постійне населення		
	всього	міське	сільське	всього	чоловіки	жінки
2019	42 153	29 257	12 897	41 984	19 455	22 528
2020	41 902	29 139	12 763	41 733	19 344	22 389
2021	41 588	28 960	12 629	41 419	19 195	22 223
2022	41 167	28 694	12 474	40 998	19 007	21 991

Звернемо увагу, що левову частку постійного населення складають особи від 18 років, причому серед жінок ця частка найвища (таблиця «Чисельність постійного населення за віковими групами»).

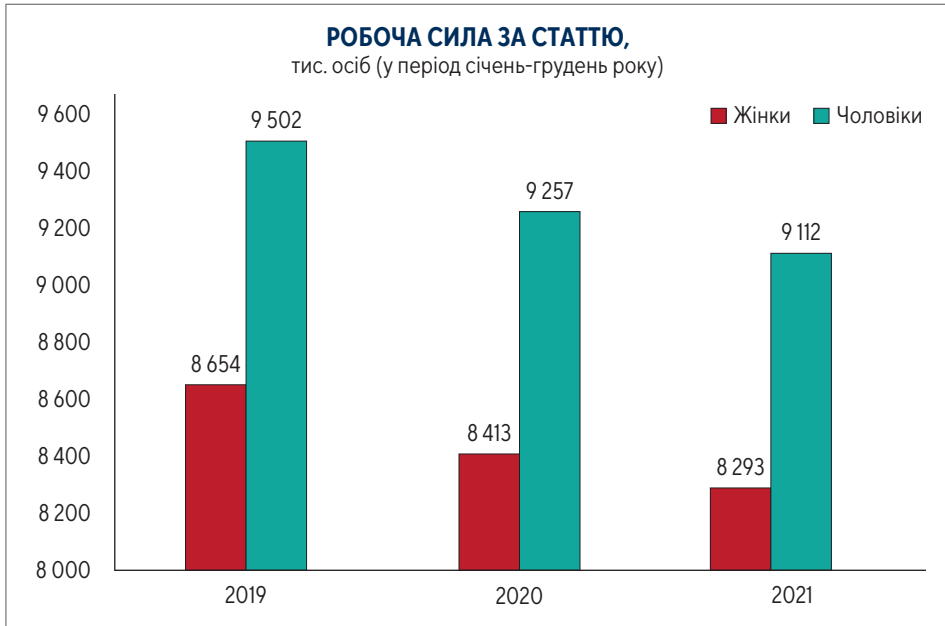
<b>ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ВІКОВИМИ ГРУПАМИ, тис. осіб</b> (станом на 1 січня 2022 р.)			
	Загалом	18 років і старше	Частка (18 і старше) у загальному, %
<b>Усього</b>	<b>40 998</b>	<b>33 649</b>	<b>82,1</b>
Чоловіки	19 007	15 221	80,1
Жінки	21 991	18 428	83,8
Міське	28 455	23 567	82,8
Сільське	12 543	10 082	80,4

<sup>8</sup> Тут і далі в цьому розділі, якщо не вказано інше, використані статистичні дані, подані на офіційних сайтах Державного комітету статистики України (<http://ukrstat.gov.ua>), Системи Міністерства охорони здоров'я (<http://medstat.gov.ua/>) і Національного банку України (<https://www.bank.gov.ua/>). Використані останні доступні дані на час підготовки цього видання.

<sup>9</sup> Порівняння показників може бути дещо суперечливим, оскільки статистичні показники України після 2014 р. подаються без урахування тимчасово окупованих територій України.

<sup>10</sup> Так, у січні 2022 р. природне скорочення чисельності склало майже 39,2 тис. осіб, а міграційний приріст склав лише 2,3 тис. осіб.





Подібно тому, як в Україні зменшується чисельність населення, відбувається також зменшення чисельності зайнятих, що очевидно є негативним фактором для розширення виробництва, прискореного розвитку країни, а з тим і добробуту домогосподарств. Так, в країні робоча сила станом на кінець 2021 р., (віком 15 років і старше) складала 17,41 млн осіб, або близько 55% всього населення відповідного віку. При цьому частка зайнятих жінок утримується на рівні 47,8-48,4% загальної чисельності зайнятого населення. А рівень зайнятості як для чоловіків, так і жінок залишається відносно сталою величиною — зайнятість серед чоловіків знаходиться у вузькому діапазоні 62-65%, жінок 48-51% (серед усіх чоловіків і жінок, відповідно) (діаграма «Робоча сила за статтю»)<sup>11</sup>.

Зауважимо, що в успішних висхідних країнах вдається значною мірою припинити спадні тенденції у величині робочої сили головним чином за рахунок трудової імміграції, у т. ч. припливу робочої сили з України.

<sup>11</sup> Влітку 2021 р. чисельність зайнятого населення знизилась до 15,7 млн осіб, що цілком співвідноситься із встановленими тенденціями.

Стосовно **структури зайнятості (чоловіків і жінок) в Україні** вкажемо на наступні особливості:

- ✓ для сучасної економіки характерним є розмивання відмінностей зайнятості у різних сферах чи галузях. Помітною є тенденція загального зменшення зайнятості у промисловості, у т. ч. через підвищення її технологічності, а відтак, вирівнювання зайнятості жінок і чоловіків у ній. Іншою тенденцією є зниження зайнятості в аграрному секторі, що співвідноситься із зменшенням чисельності сільського населення;
- ✓ зайняті жінки зосереджені переважно у бюджетному секторі, зокрема в освіті, охороні здоров'я та державному управлінні (46,1%), а серед галузей промисловості – головним чином у харчовій та легкій (20,2%)<sup>12</sup>;
- ✓ помітними все ще залишаються відмінності за професійними групами. Так, чисельність зайнятих чоловіків серед законодавців, вищих державних службовців, технічних службовців, кваліфікованих робітників з інструментом суттєво перевищує число зайнятих жінок (у відповідних професійних групах). Водночас число зайнятих жінок-професіоналів, фахівців, працівниць сфери послуг помітно вище відповідних числових показників чоловіків (таблиця «*Зайняте населення за професійними групами*»);
- ✓ особливістю зайнятості жінок за віковими групами є те, що рівень зайнятості жінок у віці 25–35 років помітно нижче зайнятості чоловіків у цьому віці. Так, якщо загальна зайнятість жінок менша, ніж зайнятість чоловіків на 15 процентних пункти (п. п.), то стосовно відповідних груп (25–35 років) вказана різниця зростає до 19–21 п. п. (таблиця «*Зайнятість населення за статтю і віковими групами*»). Значною мірою це зумовлено тим, що великий проміжок часу (у цьому віці) жінки присвячують народженню і догляду за дитиною. Ще одним наслідком такого розподілу є те, що в той час, коли жінки займаються неоплачуваною доглядовою працею, чоловіки послідовно будують власну кар'єру, формуючи власну «історію» для зайняття вищих посад і, відповідно, доходів, що знаходить відображення у зайнятості за професійними групами.

<sup>12</sup> Ткаченко Я. Гендерна рівність: жінки, які керують. – VoxUkraine, <https://voxukraine.org/gendernarivnist-zhinky-yaki-keruyut/>.

Ще одним відображенням відмінностей у чисельності чоловіків і жінок за професійними групами може слугувати т. зв. Індекс гендерного паритету<sup>13</sup> (таблиця «Індекси гендерного паритету»). Якщо у роки набуття початкової освіти число хлопчиків незначним чином перевищує число дівчаток (особливості народжуваності), то далі ситуація помітно змінюється:

- ✓ післясередня не вища освіта (йдеться про профтехосвіту) набагато ширше охоплює дівчаток. І дійсно, у сфері обслуговування, молодшого і середнього медичного персоналу, диспетчерських службах переважно працюють жінки, які отримують відповідну «не вищу» освіту;
- ✓ вища освіта (отримання ступенів бакалавра чи магістра) більш приваблива для хлопців, які, у різній степені, однак хотіли б зайняти керівні або добре оплачувані посади, для яких вища освіта є необхідною.

<b>ЗАЙНЯТЕ НАСЕЛЕННЯ ЗА ПРОФЕСІЙНИМИ ГРУПАМИ, тис. осіб</b>					
	2015 р.	2017 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
<b>Чисельність зайнятого населення</b>	<b>16 443</b>	<b>16 156</b>	<b>16 578</b>	<b>15 915</b>	<b>15 610</b>
у т. ч. жінки за професійними групами					
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	514	507	550	516	517
Професіонали	1770	1769	1800	1735	1703
Фахівці	1279	1191	1243	1204	1180
Технічні службовці	435	408	433	420	407
Працівники сфери торгівлі та послуг	1818	1817	1848	1785	1745
Кваліфіковані робітники з інструментом	276	277	317	305	300
у т. ч. чоловіки за професійними групами					
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	785	728	780	753	745
Професіонали	1134	1121	1177	1119	1111
Фахівці	699	640	676	668	667
Технічні службовці	86	69	98	90	84
Працівники сфери торгівлі та послуг	874	910	910	849	825
Кваліфіковані робітники з інструментом	1742	1657	1749	1655	1614

<sup>13</sup> Відношення чисельності осіб жіночої статі до чисельності осіб чоловічої статі.

### ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЗА СТАТТЮ І ВІКОВИМИ ГРУПАМИ, 2021 р.

	тис. осіб	% населення відповідного віку
<b>Жіноче населення віком 15 років і старше</b>	7 451	42,0
25-29 років	6 88	59,8
30-34 роки	958	63,9
<b>Чоловіче населення віком 15 років і старше</b>	8 242	56,9
25-29 років	979	80,5
30-34 роки	1 294	83,7

### ІНДЕКСИ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ,

серед учнів, слухачів та студентів закладів освіти України

	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22
Дошкільна освіта	0,929	0,928	0,926	0,923
Початкова освіта	0,950	0,950	0,949	0,950
Післясередня не вища освіта	0,669	0,664	0,675	0,662
Бакалаврат або його еквівалент	1,081	1,092	1,143	1,131
Магістратура або її еквівалент	1,277	1,289	1,431	1,403

Структура активних підприємств з розподілом за ознакою статі керівника залишається практично незмінною (навіть у кризові періоди). Так, у 2022 р. кількість підприємств зменшилася порівняно з 2021 р. (втім, лише на 6%, що суттєво нижче падіння виробництва доданої вартості) (таблиця «Кількість активних підприємств ... з розподілом за ознакою статі керівника»). Останнє зрозуміло, оскільки велика частка ВВП вироблялася на великих підприємствах у Харківській, Запорізькій, Донецькій обл., значна частина яких була зруйнована і значно скоротила, а то й припинила активну виробничу діяльність. Малому ж бізнесу, який має найбільшу кількість підприємств, значно легше перенести виробництво і продовжити діяльність.

### КІЛЬКІСТЬ АКТИВНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗПОДІЛОМ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ КЕРІВНИКА

Загальна кількість активних підприємств	Активні підприємства, керівниками яких є			
	чоловіки		жінки	
	кількість	частка, % до загальної кількості	кількість	частка, % до загальної кількості
станом на 1 листопада 2021 р.				
698 771	456 763	65,4	242 008	34,6
станом на 1 листопада 2022 р.				
659 755	429 672	65,1	230 083	34,9

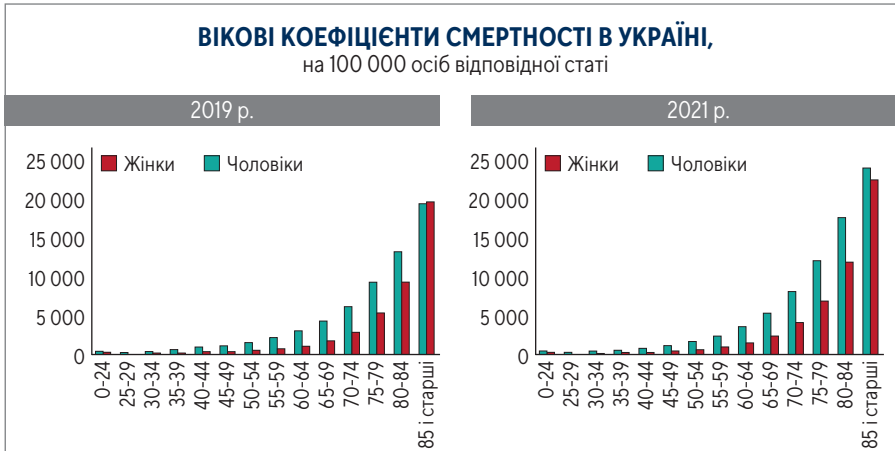
Поряд з тим, стосовно зайнятості за професійними групами, слід зробити **загальне зауваження**. За нашими спостереженнями, в Україні у частині гендерної проблематики значною, як згадувалось вище, є «чоловіча» складова, яка часто свідомо чи підсвідомо недооцінюється<sup>14</sup>. Зокрема, йдеться про те, що:

- ✓ у чоловіків значно меншою є тривалість життя (врізка «*Смертність в Україні за віковими групами*»), що, крім іншого, суттєво погіршує життєві умови жінок старшого віку (гендерні розриви для людей старшого віку в Україні помітніші, ніж для сучасної молоді), які залишаються самотніми;
- ✓ висока смертність чоловіків у самому репродуктивному віці 25-55 років, що формує додаткову матеріальну і психологічну стурбованість за дітей у жінок відповідного віку, які часто змушені відмовляти собі у власних уподобаннях заради дитини;
- ✓ вразливість від стресів, у т. ч. пов'язаних з виробничими відносинами. Причому залежність від стресів лише посилюється з просуванням по кар'єрних сходинках, оскільки зростає ціна втрати власних повноважень, які також визначають і матеріальний стан;
- ✓ агресивна злочинність, у т. ч. зумовлена алкогольною залежністю та ін. (втім, слід визнати, що в останні десятиліття у цій частині жінки стрімко «наздоганяють» чоловіків).

<sup>14</sup> Див., зокрема: Життя українського чоловіка: важке, але коротке. – Галицький кореспондент, <https://gk-press.if.ua/zhyttya-ukrayinskogo-cholovika-vazhke-ale-korotke/>.

## СМЕРТНІСТЬ В УКРАЇНІ ЗА ВІКОВИМИ ГРУПАМИ

Україна належить до групи країн, яка характеризується відносно короткою тривалістю життя, досить високим рівнем смертності, скороченням чисельності населення. Причому вказані негативні характеристики з року в рік посилюються (діаграма «Вікові коефіцієнти смертності в Україні»).



Зокрема, смертність за різними віковими групами зростає. Навіть зважаючи на коронавірусний 2021 р., дворічна відмінність у показниках є значною. Поряд з цим, смертність чоловіків у всіх вікових групах помітно перевищує смертність жінок. У соціальному плані це означає те, що жінок старшого віку в Україні значно більше, ніж чоловіків відповідного віку, що поглиблює проблеми, а також вимагає спеціальних програм, спрямованих на підтримку жінок.

Слід звернути увагу на те, що психологічні негативні аспекти (негаразди на роботі, у бізнесі) і катаклізми провокують загострення протікання і рівень смертності від хвороб, яким «традиційно» більше піддаються чоловіки, наприклад, ракових захворювань, хвороб органів дихання чи органів травлення. Тобто гострота гендерної проблематики (що яскраво проявилась у коронавірусний період) стосується не лише жіночої дискримінації у політичній, економічній, суспільній та іншій сферах, але й «додатковій» вразливості жінок (а ще більше чоловіків) від зовнішніх стресів і привнесених негараздів<sup>15</sup>.

<sup>15</sup> Coronavirus (COVID-19) and the different effects on men and women in the UK, March 2020 to February 2021. – ONS, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/healthandsocialcare/conditionsanddiseases/articles/coronaviruscovid19andthedifferenteffectsonmenandwomenintheukmarch2020tofebruary2021/2021-03-10>.

Видається, поряд з гендерною життєстійкістю, характерною для жінок (див. також **Додаток. Психологічний гендерний зріз**), слід вишуквати напрями недопущення ранніх втрат чоловічих життів, здібностей та умінь. Водночас чоловіча складова гендерних розривів є підтвердженням вирішального значення жінок у періоди міграційних зсувів. Більше того, слід зазначити, що під час війни частина «чоловічої» зайнятості переходить до категорії «жіночої» (у т. ч. у зв'язку з мобілізацією чоловіків), що певним чином вирівнює дисбаланси. Окрім того, вирівнювання дисбалансів також зумовлено тим, що вже тисячі жінок боронять країну безпосередньо на фронті. Це, звичайно, не може захочуватись, однак і не може заборонятись (жінкам вести активну оборону країни).

**Гендерні дисбаланси та їх загострення в Україні.** Особливої гостроти проблематика т. зв. розривів, у т. ч. гендерних, набула останніми роками спочатку внаслідок коронавірусної кризи, а потім – російської повномасштабної агресії проти України. Слід визнати, що незважаючи на зусилля аналітиків, політиків, дипломатів, значних змін, які б засвідчували просування у зменшенні гендерних розривів, явно не достатньо. Хоча також слід визнати, що саме міграційна хвиля українців до Західного світу зможе слугувати прискорювачем змін у формуванні адекватної гендерної політики<sup>16</sup>.

Певна парадоксальність гендерних розривів для України полягає у тому, що, з одного боку, у період до повномасштабного вторгнення Україна зазнала помітних гендерних втрат, насамперед зумовлених коронавірусним шоком. Так, у рейтингуванні Глобального індексу гендерного розриву 2021 р. Україна посідала 74 місце із 156 проаналізованих країн<sup>17</sup>, втративши 15 позицій, порівняно з попереднім рейтингуванням (у рейтингу 2020 р. Україна посідала 59 місце із 152 країн). Погіршення продовжилось у 2022 р. – у відповідному рейтингуванні Україна посіла 81 місце серед 148 країн (втрата 7 позицій).

<sup>16</sup> Lashchuk I. 5 reasons why Ukrainian female migration is a feminist issue. – EURAC, <https://www.eurac.edu/en/blogs/mobile-people-and-diverse-societies/5-reasons-why-ukrainian-female-migration-is-a-feminist-issue>.

<sup>17</sup> Україна в рейтингу «Глобального гендерного розриву». – Судова влада України, [https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend\\_reit1](https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend_reit1).

Однак, з іншого боку (в чому якраз проявляється парадоксальність) – оцінки у вказаному Індексі-2023<sup>18</sup> для України помітно покращилися (таблиця «Україна у Рейтингу гендерного розриву»), незважаючи на те, що звична система освіти, охорони здоров'я, політичної і бізнес-участі жінок в багатьох аспектах була зруйнована.

УКРАЇНА У РЕЙТИНГУ ГЕНДЕРНОГО РОЗРИВУ							
Рейтингове місце 2023 р.		Оцінка 2023 р.		Зміна місця порівняно з 2022 р.		Зміна оцінки порівняно з 2022 р.	
66		0,714		+15		+007	
Здоров'я та умови життя		Політичні права і можливості		Економічна активність і кар'єра		Освіта	
місце	оцінка	місце	оцінка	місце	оцінка	місце	Оцінка
45	0,976	87	0,172	55	0,714	56	0,996

Якби рейтингові місця України продовжували погіршуватись, то у такому погіршенні не було б жодної неочікуваності, зважаючи на російську агресію і війну в Україні, а також «потребу» у простому виживанні громадян України. Парадоксальність посилюється ще й тим, що рейтингування здійснювалося за загальною методикою (випрацьованого для мирного розвитку країн). Звичайно, вирішальну роль для оцінок України зіграло рівноправ'я участі жінок поряд з чоловіками у захисті Батьківщини.

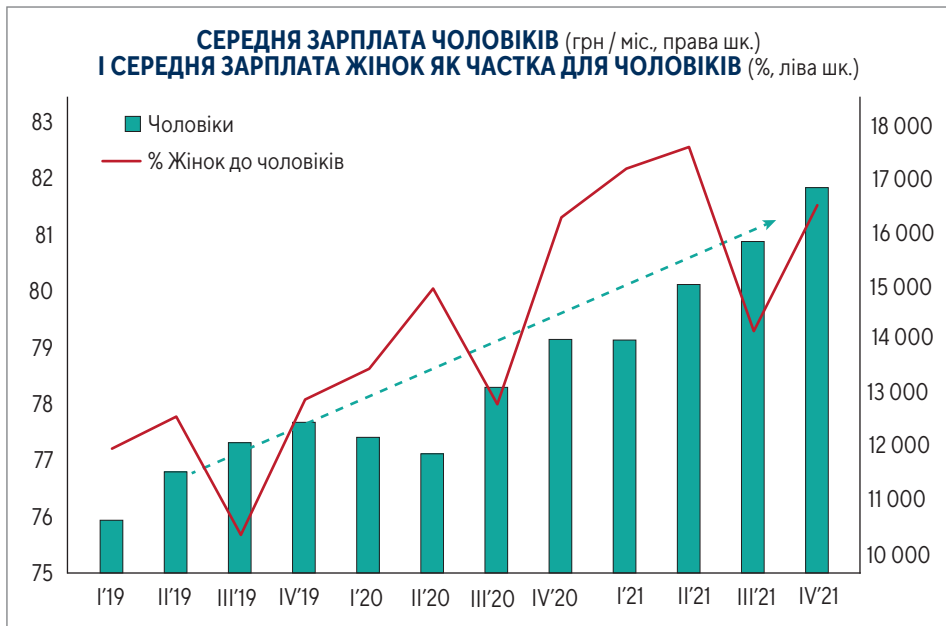
Однак не лише. Так, незважаючи на хронічні недоліки в освіті, українцям вдалося суттєво покращити (в умовах вкрай обмежених державних ресурсів) надання та отримання освітніх послуг навіть в умовах перебування за кордоном значних прошарків вчителів та дітей. І сталося це насамперед завдяки наполегливості матерів, які за будь-яких обставин воліють дати своїм дітям пристойну початкову і середню освіту.

Ще більш неочікуваною є досить висока оцінка у частині економічної активності і кар'єрного зростання, оскільки війна означає значні економічні втрати, прискорення безробіття (коли жінки «легше» втрачають роботу).

<sup>18</sup> Звіт «Global Gender Gap Index 2023» опубліковано влітку 2023 р. Звичайно, могли бути враховані зміни, які відбувалися у 2022 р.



**Оплата праці.** Серед «традиційних» гендерних дисбалансів виокремлюється відмінність в оплаті праці жінок і чоловіків. Позитивною рисою останніх років, незважаючи на перманентні кризи, в які потрапляє країна, є досить **стійке підвищення заробітної плати** (при помірних рівнях інфляції). Так, з початку 2020 р. (докоронавірусний період) до кінця 2021 р. середня номінальна зарплата зросла на понад 40% і перевищила 17 тис. грн (понад \$600 у номінальному доларовому еквіваленті). Хоча середні зарплати у чоловіків все ще перевищують середні у жінок, проте останніми роками ця відмінність помітно зменшувалася. Так, якщо на початку «спокійного» 2019 р. зарплата жінок складала 76-77% зарплати чоловіків, то наприкінці 2021 р. (після завершення коронавірусної кризи) відповідна складала 81-82% (діаграма «Середня зарплата чоловіків і середня зарплата жінок як частка для чоловіків»). Причому вказане підвищення, хоча й не рівномірне, однак є характерним для всіх видів економічної діяльності.



Визначальне значення для рівня оплати праці відіграють сфери діяльності та посади, які «традиційно» займають жінки і чоловіки. Так, як вже стало традицією, у технічних сферах чоловіків працює значно більше, ніж

жінок і так само частіше вони (чоловіки) займають вищу посаду, що й зумовлює вищий рівень оплати праці.

Звичайно, з розширенням конвергенції чоловічих і жіночих спеціальностей чи сфер діяльності **вказана тенденція (менших зарплат жінок, порівняно із зарплатами чоловіків) загалом має спрямованість до послаблення**, причому зміни на краще прискорились упродовж останніх років. Так, якщо гендерний розрив (рівень, наскільки зарплата жінок менша, ніж зарплата чоловіків) у 2015-2016 рр. становив трохи більше 25%<sup>19</sup>, то у 2019 р. ситуація покращилась до 23%, а у наступні два роки знизилась до 18-21%.

Дискримінаційний характер в оплаті праці для України зумовлений не тим, що за однакову чи споріднену роботу, чи вид діяльності чоловічі зарплати завищуються за рахунок заниження зарплати жінок. Радше така відмінність зумовлена вказаними «традиціями» у видах діяльності чи рівнях посадових позицій, характерних для чоловіків і жінок.

**Домогосподарства.** Певні гендерні дисбаланси зберігаються на рівні домогосподарств, де традиційно більшу роль відіграють жінки (таблиця «Характеристики домогосподарств»), причому це переважно стосується домогосподарств, які очолюються людьми старшого віку. Це зумовлено, з одного боку, меншою тривалістю життя чоловіків, порівняно з тривалістю жінок, а також тим, що після 60 років зазвичай чоловіки залишаються у складі робочої сили, а з тим їх роль в очолюванні домогосподарств помітно зменшується.

Звернемо також увагу, що у 2022 р. різко зменшилась частка домогосподарств, які очолюються чоловіками у віці 18-29 років і особливо 30-59 років, що безумовно пов'язане з відсутністю чоловіків у домогосподарстві, зокрема вони захищають країну.

Ще на один аспект слід вказати, хоча він виходить за рамки предмету дослідження. Йдеться про тривоги, пов'язані із охороною здоров'я і медичним обслуговуванням.

Упродовж двох останніх років витрати на охорону здоров'я і медичне забезпечення незначним чином зросли, що, звичайно, першочергово

<sup>19</sup> Гендерні аспекти оплати праці. – ЮрФем, <http://jurfem.com.ua/genderni-aspekty-oplaty-praci/>.

### ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

	Всього		У містах		У селах	
	2021 р.	2022 р.	2021 р.	2022 р.	2021 р.	2022 р.
Кількість домогосподарств, тис.	14 678,1	14 549,2	9 944,0	9 863,7	4 734,1	4 685,5
Розподіл домогосподарств (%) залежно від віку та статі особи, яка очолює домогосподарство (голови домогосподарства):						
Жінка віком 18-29 років	3,1	3,3	3,8	4,0	1,5	1,8
Жінка віком 30-59 років	25,0	26,9	25,7	27,0	23,7	26,7
Жінка віком 60 років і старші	23,7	23,6	22,9	22,2	25,5	26,4
Чоловік віком 18-29 років	3,6	3,3	4,9	4,1	0,7	1,6
Чоловік віком 30-59 років	30,3	28,7	29,2	29,7	32,5	26,6
Чоловік віком 60 років і старші	14,3	14,2	13,5	13,0	16,1	16,9

зумовлено потребами протидії коронавірусній пандемії. Так у структурі грошових витрат домогосподарств витрати на охорону здоров'я збільшились на 1 процентний пункт (п. п.) загальних витрат, порівняно з попередніми роками.

Зазначимо, економічна **доступність медичного обслуговування** в Україні залишається незадовільною, зважаючи на все ще **низький життєвий рівень** переважної більшості населення. Більше того, низькі доходи формують **додаткові ризики**, пов'язані із зниженням соціально-економічного статусу внаслідок можливого погіршення стану здоров'я, або ж неочікуваню (у т. ч. через події чи процеси, подібні коронавірусній пандемії) втратою доходів. Це водночас є додатковим фактором, який визначає готовність жінок до еміграції, якщо вони вбачають, що за кордоном вони та їх діти зможуть отримати вищий рівень медичних послуг.

# II. ГЕНДЕРНО-МІГРАЦІЙНІ СКЛАДОВІ

Слід вказати на принципову особливість, яка ускладнює аналітичні оцінки гендерної ситуації як у світі загалом, так і в окремих країнах зокрема. Доречно визнати, що гендерна проблематика залишається на периферії статистичного наповнення, у т. ч. загальнонаціонального рівня, не кажучи про галузеві рівні, регіональні та місцеві особливості у частині ролі і становища жінок. У представленій офіційній статистиці у багатьох галузях і сферах практично відсутні дані стосовно діяльності за статтю, участі жінок в управлінні галузевими, виробничими та управлінськими процесами. Більше того, низка складових соціально-економічного середовища не мають навіть відповідних підрозділів гендерних оцінок.

**Гендерні стереотипи.** Зазначимо, гендерна нерівність у соціально-трудових відносинах за ознакою статі виявляється здебільшого через нерівні можливості отримання професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки, зокрема отримання практичного досвіду; різницю в можливостях кар'єрного зростання між чоловіками та жінками; а також у безпідставних відмінностях в умовах праці та організації робочого часу, вимогах до найму на роботу<sup>20</sup>. Безумовно, такі відмінності привносять помітні зміни і у міграційні процеси.

Однак знову ж таки — парадоксально, але у кризові негаразди міграційні чинники позитивно впливають на гендерні дисбаланси, що значною мірою зумовлено необхідністю «заміни» чоловіків жінками для утримання економічної активності. Проте, така заміна виявляється не завжди можливою.

Однією із причин такої ситуації є нерівномірний розподіл домашніх обов'язків, який часто спонукає жінок обирати чи переходити на менш

<sup>20</sup> Гендерні диспропорції в Україні під час війни. — НІСД, <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyi-v-ukrayini-pid-chas-viyny>.

оплачувану роботу, але з можливістю мати більше вільного часу. Існує гендерний стереотип щодо того, що саме жінки повинні займатися домашніми справами та вихованням дітей. Однак, як вказано, жінки, які залишаються самі (з дітьми) в умовах руйнації соціального середовища, вимушено обирають (крім безпекових чинників) еміграційну спрямованість. Тобто «виштовхування» до виїзду за кордон жінок, які самі залишилися з дітьми, зумовлено не лише безпековими чи економічними чинниками, але й психологічними, через руйнацію усталеного способу життя і намагання хоча б часткового його збереження.

Зазначимо, з 4,5 млн українських біженців, які до весни 2023 р. отримали статус тимчасового захисту в країнах ЄС, понад 80% склали жінки, дві третини з яких мали дітей. Поряд з тим вкажемо, що серед тих українців, які та той час вже поверталися до України, лише третина була з дітьми. Що цілком зрозуміло – матері мають високий сумнів у доцільності повернення, доки війна не закінчиться і доки не зникнуть безпосередні загрози для життя дітей. Більшу частину тих, хто повертається, складають або молоді люди, які переконані, що зможуть пристосуватись до повоєнної реальності, або ж люди старшого віку, які не змогли облаштуватись у новій країні, адаптуватися до нових особливостей життя, однак «набули» великих ностальгічних настроїв за власною домівкою, звичним способом життя в Україні<sup>21</sup>.

Втім, у контексті повернення слід враховувати наступну обставину. Готовність до повернення залежить не лише від стану війни і миру в країні загалом, а радше від того, наскільки проявляються втрати громадян, походженням з тих чи інших регіонів країни. Так, дослідження продемонстрували таку значиму залежність – якщо кожен п'ятий біженець із Західних регіонів планує повернутися до свого звичного місця найближчим часом, то лише 6% біженців зі Східних та Південних областей заявили про готовність повернутись до України, однак таке повернення планувалося не до місць, де були їхні домівки, а до більш безпечних інших регіонів країни.

Слід звернути увагу, що на рішення чоловіків і жінок стосовно вибору напрямків міграції можливий вплив різних факторів або вагомість одних і

<sup>21</sup> Ryabchuk A. Who will Stay and Who Will Return? Divergent Trajectories of Ukrainian War Refugees in the EU. – Commons, <https://commons.com.ua/en/hto-zalishitsya-i-hto-povernetsya-trayektoriyi-ukrayinskih-bizhenciv-v-yes/>.

тих факторів може бути різною. Незважаючи на розширення міграційних горизонтів, скорочення часу подорожей, полегшення доступності інформації про країну чи ситуацію в країні «призначення», практика вказує на помітну відмінність спрямованості жінок і чоловіків<sup>22</sup>. Варто зазначити:

- ✓ жінки, порівняно з чоловіками, є менш схильні до переселення;
- ✓ жінки більш схильні переселятись до великих міст;
- ✓ жінки, які володіють професійними знаннями чи досвідом, переважно спрямовують свої подорожі до тих країн або міст, де (на їх думку) вони легше підтвердять свою кваліфікацію і швидше адаптуються;
- ✓ жіноча мобільність у більшості видів діяльності і кваліфікації є географічно вужчою, порівняно з чоловічою;
- ✓ дедалі більше жінок обирають пошук міграційних напрямків, відмовляючись або зменшуючи залежність від чоловіка.

На жаль, слід визнати, що під час кризи (які є періодичним явищем сьогодення) відкрито проявляється історична негативна «закономірність» впливу будь-якої кризи на рівень народжуваності (і виховання дітей), а серед головних чинників послаблення готовності сімей загалом і жінок зокрема до народження дітей виокремлюється психологічна невпевненість у подальшому розвитку світу, спроможності окремих країн і урядів уберегти та захистити власну сім'ю та нове покоління<sup>23</sup>.

Відтак, крім безпосереднього негативного впливу на українських жінок, зовнішні кризові шоки виявляють «додаткові» негативи для життя і життєдіяльності, пов'язані з вищою соціальною і психологічною напругою, депресією, втратою традиційних життєвих орієнтирів та ін., що водночас має негативний вплив на репродуктивні функції жінок<sup>24</sup>. При цьому звернення до спеціалістів за життєво важливою (медичною)

<sup>22</sup> Див. також: Zhao X., et al. A gender perspective on the global migration of scholars. – PNAS, <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2214664120>.

<sup>23</sup> COVID-19 slows birth rate in US, Europe. – Cornell, <https://news.cornell.edu/stories/2021/09/covid-19-slows-birth-rate-us-europe>.

<sup>24</sup> The COVID-19 pandemic could have huge knock-on effects on women's health, says the UN. – World Economic Forum, <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/covid-19-coronavirus-pandemic-hit-women-harder-than-men>.

допомогою суттєво ускладнено внаслідок географічних обмежень (руйнація лікарень і медичних закладів, перебоїв у поставках ліків, вплив з багатьох місцевостей лікарського персоналу).

Незважаючи на вказану невпевненість українських жінок, що отримали тимчасовий прихисток у країнах Європи, майже 80% з них виявляли готовність до повернення «тільки-но війна закінчиться». Однак це було пасивною позицією. За даними порталу пошуку роботи Work.ua, близько 60% вітчизняних переселенців з тимчасовим статусом шукали і знаходили роботу, у т. ч. з можливостями віддаленої діяльності, вимагаючи лише посиленого рівня забезпечення життєдіяльності. Це включало не лише захист від безпосередніх жахів агресії, але й можливості шкільної освіти, медичних та аптечних закладів, забезпеченість Wi-Fi для всебічної комунікації, комунальні зручності та ін.<sup>25</sup>

**Демографічний зріз мігрантів.** Повертаючись до гендерно-міграційних проблемних сфер зазначимо, що міграційна проблематика не є новою чи неочікуваною ані для світу, ані для Європи. Так само активно досліджуваною є гендерна проблематика – Gender Statistics Database<sup>26</sup>, бази European Institute for Gender Equality (EIGE)<sup>27</sup>.

Також, і міграція українців не є новим явищем. З перших років незалежності дедалі більше українців виїжджали до Західних країн у пошуку заробітку чи навіть на тимчасове проживання. Ці процеси прискорились з 2017 р., коли Україна отримала безвізовий режим для громадян з терміном перебування у ЄС до 90 днів.

Наприкінці 2020 р. така кількість громадян України офіційно і відкрито проживали в країнах Європи: в Італії – 236 тис., Чехії – 163 тис., Польщі – 145 тис., Німеччині – 135 тис., Іспанії – 105 тис., у вказаній п'ятірці проживали понад три чверті українських емігрантів до ЄС<sup>28</sup>). При цьому, у деяких країнах (Велика Британія, Естонія) частка жінок серед дорослих навіть

<sup>25</sup> Ryabchuk A. Who will Stay and Who Will Return? Divergent Trajectories of Ukrainian War Refugees in the EU. – Commons, <https://commons.com.ua/en/hto-zalishitsya-i-hto-povernetsya-trayektoriyi-ukrayinskih-bizhenciv-v-yes/>.

<sup>26</sup> Gender Statistics Database. – <https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs>.

<sup>27</sup> Towards a green and gender-equal Europe. – <https://eige.europa.eu>.

<sup>28</sup> Це водночас означає, що у вказаних країнах вже сформувалась досить численна українська діаспора, яка на початкових етапах може підтримувати новоприбульців. – Bonifazi S. Et al. Ukrainian refugees and migrants in the EU. – <https://www.niussp.org/migration-and-foreigners/ukrainian-refugees-and-migrants-in-the-eu/>.

перевищує 80% (діаграма «Чисельність українських мігрантів у Європі»). Такий розподіл відображає гендерну спрямованість потоків – українські жінки їхали переважно до розвинутих західних країн, тоді як чоловіки частіше обирали країни Східної Європи.

Слід також зазначити, що серед осіб, які користуються тимчасовим захистом, 33% – діти віком до 18 років, 60,4% – особи віком від 18 до 64, 6,6% – особи старше 65 років. У гендерному вираженні 34,2% складають чоловіки і 65,8% жінки<sup>29</sup>. Водночас, якщо розглядати населення працездатного віку (від 18 до 64 років), то лише 26,7% складають чоловіки і 73,3% жінки (діаграма «Демографічна структура переселенців, які отримали статус тимчасового захисту»)<sup>30</sup>.

Між тим, складається враження, що складнощі та суперечності у вирішенні гендерних проблем лише накопичуються. Так, у світі частка жінок-мігранток мало змінювалася упродовж останніх десятиліть. Однак склад зазнав помітних змін. Якщо раніше жінки-мігранти часто належали до маргінальних груп, жертв геноциду або були фактично вигнанцями з власної країни, то сьогодні дедалі більша частка формується жінками, які розглядають міграцію як спосіб знайти гідну роботу, здобути належну освіту, і на цій основі забезпечити власну родину. Незважаючи на таку зміну, жінки все ж зазнають набагато більше дискримінаційних нападів (порівняно з чоловіками з тих же країн)<sup>31</sup>.

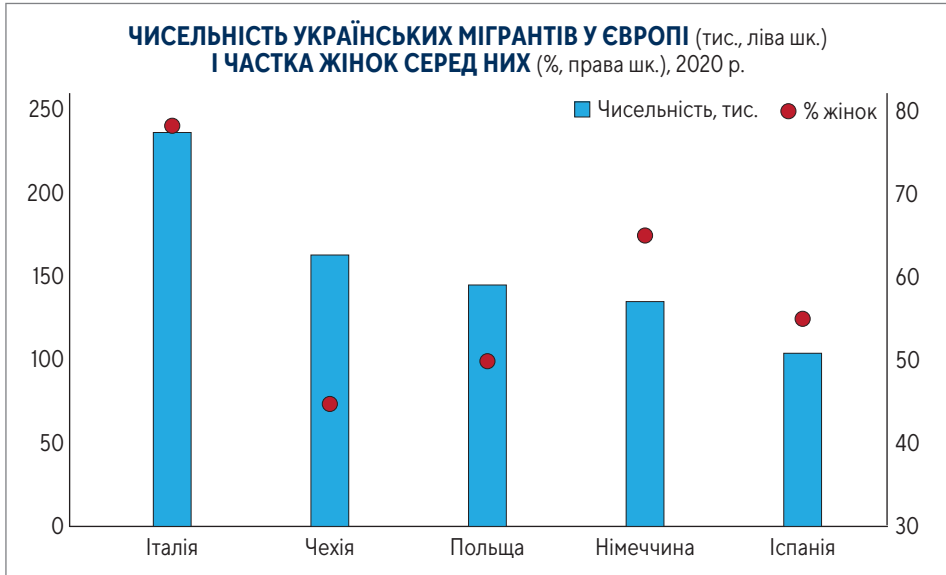
Інша ситуація складається сьогодні, коли головним напрямком для українок, які залишають через війну власну країну, є Європа – українки переважно мають кваліфікацію (часто недостатню для швидкого пристосування до способу життя у спосіб життя приймаючої країни) або ж готові до перенавчання, а відтак і прискороної інтеграції.

<sup>29</sup> Це помітно відрізняється від інших еміграційних криз. Так, жінки подали лише близько 30% усіх заяв про надання притулку під час кризи у Європі у 2015 р.

<sup>30</sup> Застосування положень директиви ЄС про тимчасовий захист, яка почала діяти з 4 березня 2022 р. і яку підтримали США, Канада, Велика Британія та інші демократичні країни, дала українцям право швидкого доступу до західних ринків праці. Якби всі біженці у віці від 18 до 64 років змогли б працювати, це означало б, що близько 1,3 млн працівників могли б «влитись» у виробничі процеси, а це становить близько 0,8% робочої сили єврозони. – Integrating Ukrainian refugees into the euro area labour market, <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog.230301-3bb24371c8.en.html>.

<sup>31</sup> Gender and migration. – Global Migration Data Portal, <https://www.migrationdataportal.org/themes/gender-and-migration>.





У цьому контексті цікавими є спостереження стосовно позицій громадян до їх готовності до пропонованої роботи, в умовах продовження ворожої інтервенції, яке проявилось в опитуванні Центру Разумкова у вересні 2023 р. Одне з питань стосувалось готовності працювати на будь-якій роботі. Виявилось, що жінки більш категоричні і у більшості випадків не готові прийняти пропозицію роботи, яка вимагає нижчої кваліфікації, порівняно із звичною (таблиця «*Чи готові Ви працювати на роботі, що вимагає нижчої кваліфікації...*»). Так, якщо готовність/неготовність чоловіків розділилась практично навпіл, то серед жінок 54% не готові прийняти роботу нижчої кваліфікації і лише 40% – виявили готовність.

### ЧИ ГОТОВІ ВИ ПРАЦЮВАТИ НА РОБОТІ, ЩО ВИМАГАЄ НИЖЧОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ, НІЖ РОБОТА, ДЕ ВИ ПРАЦЮВАЛИ ДО ВІЙНИ?,

% серед тих, хто мав роботу до 24 лютого 2022 р. і має зараз

	Чоловіки	Жінки	Загалом
Так	48,2	40,2	44,3
Ні	48,0	54,0	51,0
Не відповіли	3,7	5,5	4,7

Подібним чином жінки більш категоричні стосовно працевлаштування не за спеціальністю. Так, якщо серед чоловіків готові працювати не за спеціальністю (на будь-якій і не на будь-якій роботі) 51% респондентів, то серед жінок таких виявилось 42%. Натомість, не готові працювати не за спеціальністю 34% жінок і лише 27% чоловіків (таблиця «*Чи готові Ви працювати не за спеціальністю?*»).

### ЧИ ГОТОВІ ВИ ПРАЦЮВАТИ НЕ ЗА СПЕЦІАЛЬНОСТЮ?

% серед тих, хто мав роботу до 24 лютого 2022 р. і має зараз

	Чоловіки	Жінки	Загалом
Так, готовий(-а) працювати на будь-якій роботі	22,1	17,3	19,5
Так, але не на будь-якій роботі	29,0	24,7	26,6
Так, але лише за суміжними спеціальностями	12,8	11,9	12,3
Ні	26,8	34,1	30,8
Важко сказати	9,4	12,0	10,8

Це може бути інтерпретовано, як більша вимогливість жінок до пропонувананих робочих місць. Однак це входить у певну суперечність з повсякденною практикою, коли жінки, турбуючись насамперед про дітей, згоджуються на зовсім неprestижні 2-3 роботи (прибиральницями у системі громадського харчування, покоївками в готелях та ін.).

Тут також проявляється позитивний урок коронавірусної кризи, під тиском якої відбулися суттєві трансформації на ринках робочої сили, а також прискореної адаптації населення до нових (небачених раніше) умов життєдіяльності. Нагадаємо, у перші ж місяці розгортання кризи і запровадження значних обмежень на пересування людей виникла ціла «стратегія» формування позаофісної чи «домашньої» роботи<sup>32</sup>. Сьогодні цей досвід знадобився, оскільки навіть перебуваючи за кордоном значна частка жінок, намагається продовжувати виконувати роботу в онлайн режимі, забезпечуючи цим певну частку доходів.

Звичайно, значною мірою це залежить від галузі чи виду діяльності, а також територіального розташування. Серед робіт, які легко можуть бути зорієнтовані на «домашні» умови виокремлюються освіта, професійні, наукові, технічні, інформаційні послуги, фінанси і страхування. Саме у цих сферах українки продовжують виконувати роботи.

Найменш «придатними» для віддаленості вважаються транспортні і комунальні послуги, роздрібна торгівля і харчова промисловість, сільське господарство. Зрозуміло, це вдається далеко не всім, тому ми є свідками того, що **крім традиційної «поляризації» за доходами, можливим стане новий простір розмежувань працівників** (а з тим і їх заробітної плати і доходів загалом, що виявиться особливо «болючим» для деяких<sup>33</sup>):

- ✓ тих, хто вже оволодів або швидко оволодіває сучасними комп'ютеризованими і технологічними навичками (на базі високої якості освіти, маючи досить високу інтелектуальну спроможність,

<sup>32</sup> Докладніше див.: Пишуліна О. та ін. Соціально-економічні наслідки коронакризи./К.: Центр Разумкова, 2021 р., [https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021\\_Socialno-Ekonomichni\\_naslidky\\_koronakryzy.pdf](https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Socialno-Ekonomichni_naslidky_koronakryzy.pdf).

<sup>33</sup> Das M. Automation and job displacement in emerging markets: New evidence. – CEPR, <https://voxeu.org/article/automation-and-job-displacement-emerging-markets>.

доступ до системних комунікаційних мереж), а з тим і кваліфікацію і продуктивність<sup>34</sup>;

- ✓ а також тих, хто зайнятий у працеінтенсивних сферах (традиційні послуги – ресторани, роздрібна торгівля, ручна і рутинна товарна робота), а також у сфері неформальної зайнятості (будівництві, гуртових поставках та ін.)<sup>35</sup>.

Працівники першої групи відносно легко зможуть адаптуватись до нових виробничих середовищ і покращувати власний добробут, закріплюючись у середньому і вищому середньому класі. Решта ж матимуть значно менші можливості покращення добробуту, а відтак їх (та їх сімей) життєвий рівень погіршуватиметься. Наслідки не забаряться, насамперед, зважаючи на посилення майнового і соціального розшарування, що особливо відчуватиметься в середовищах компактного проживання емігрантів.

Поряд з цим, слід готуватися ще до одного поляризаційного поділу серед українських емігрантів. З одного боку, це ті, хто був у перших еміграційних хвилях (перші місяці від початку агресії) і вже має як певний досвід працевлаштування і роботи, а також певні успіхи у інтегруванні своїх сімей у нове середовище. Значна частина таких домогосподарств вже пристосовані не лише до ринків праці, але й користуються закладами освіти, засвоюючи мовні навички спілкування у новій країні. Іншу групу формують емігранти, які потрапили до зарубіжних країн відносно недавно, однак при цьому не мають уявлення, куди спрямуватись (оскільки побутова інформація про умови життя і допомогу емігрантам є вкрай суперечливою). В таких умовах новоприбульці навряд чи зможуть розраховувати на допомогу співвітчизників, які розглядатимуть їх як конкурентів. При цьому неспроможність новоприбулих швидко знайти роботу та адаптуватись, може бути інтерпретована як їх небажання вливатись у нове суспільство, що посилюватиме розчарування з усіх боків<sup>36</sup>.

<sup>34</sup> У будь-якому випадку, вже зрозуміло, що необхідною (але не достатньою) умовою цивілізаційного входження працівників у сучасні ринки праці є комп'ютерна грамотність або, принаймні, готовність до системного перенавчання у епоху настання цифрових викликів.

<sup>35</sup> COVID-19, Technology, and Polarizing Jobs. – ADB Brief, No147, August 2020.

<sup>36</sup> Ryabchuk A. Who will Stay and Who Will Return? Divergent Trajectories of Ukrainian War Refugees in the EU. – Commons, <https://commons.com.ua/en/hto-zalishitsya-i-hto-povernetsya-trayektoriyi-ukrayinskih-bizhenciv-v-yes/>

Звернемо увагу ще на дві обставини, які (хоча й з певними зауваженнями) можуть розглядатись як такі, що полегшують входження жінок у робочу силу приймаючих країн. У переважній більшості жінки-переселенки виїхали з України не лише з дітьми, але й із старшими членами сім'ї (також жінками), які потребують додаткової уваги. Однак, водночас (в українських сім'ях) бабусі часто доглядають за малими дітьми, тобто можуть сприяти повноцінному працевлаштуванню жінок-переселенок працездатного віку.

Це є вкрай важливою складовою входження жінок у ринки праці (також і під час повернення до України), оскільки саме доступ і забезпечення закладами догляду за дітьми дозволить батькам (найчастіше матері) з маленькими дітьми працевлаштуватися, а з тим і прискореній соціально-економічній інтеграції жінок-переселенок (це частіше є бар'єром для працевлаштування українських жінок (33%), ніж чоловіків (9%))<sup>37</sup>.

Ще однією особливістю є те, що жінки-переселенки у більшості випадків є освіченими, їх значна частина має вищу освіту. Навіть якщо кваліфікаційний рівень потребує підтвердження у приймаючій країні, вже набута на Батьківщині освіта і практичний досвід сприяють легшій адаптації до нових умов зарубіжних ринків праці. Тому зайнятість серед українських жінок-емігранток є суттєво вищою, порівняно з зайнятістю серед емігранток з інших країн.

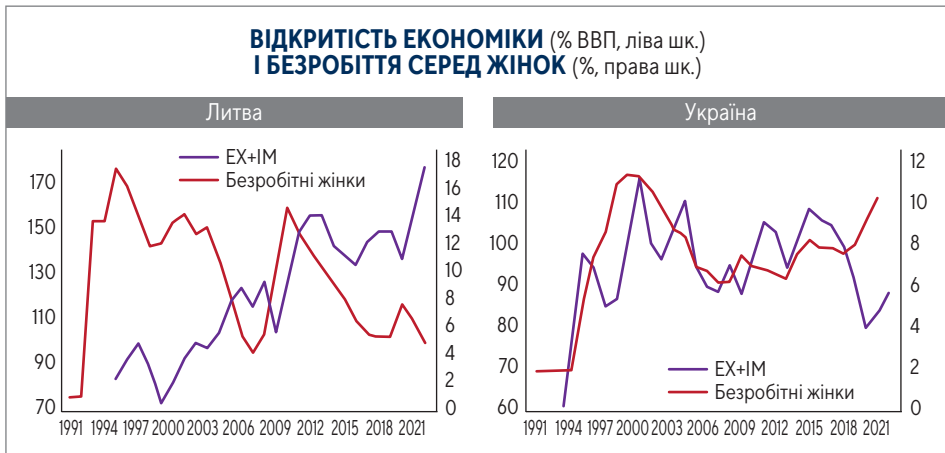
**Відкритість економіки.** Не лише соціальні чи демографічні чинники впливають на міграційні потоки. Макроекономічна структура економіки загалом, а також вписання національної економіки у світові конкурентні процеси можуть стати вирішальними в ухваленні міграційних рішень.

Однією з ознак глобалізації є послідовне збільшення країн, які відкривають власні кордони для розширення міжнародної торгівлі, інвестицій, людей. Зважаючи на посилення відкритості світових економік, яка, можливо, лише незначним чином пригальмувалася коронавірусною кризою, посилюються глобалізаційні ризики і тенденції до уткання кваліфікованої робочої сили, яка залишатиме країни, де уряди здійснювали чи будуть здійснювати неналежну економічну політику. Це пов'язано

<sup>37</sup> The labour market integration challenges of Ukrainian refugee women. – OECD, [https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/joining-forces-for-gender-equality\\_feed3dca-en](https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/joining-forces-for-gender-equality_feed3dca-en).

з тим, що в сучасному світі дедалі більшою мірою життєві стандарти визначатиме конкурентоспроможність (а не можливості доступу до «дешевих» сировинних ресурсів чи державних інтервенцій), що особливо важливо для країн, що розвиваються, і трансформаційних країн. Звичайно, найбільшими вигодами користуватимуться кваліфіковані працівники, попит на яких зростатиме випереджаючими темпами. Водночас попит на некваліфікованих працівників (як у національних економіках, так і світовому розподілі праці), буде нижчим від пропозиції, що поглиблюватиме розрив між доходами виробництв, галузей, економік, які переважно використовують кваліфіковану і некваліфіковану робочу силу<sup>38</sup>.

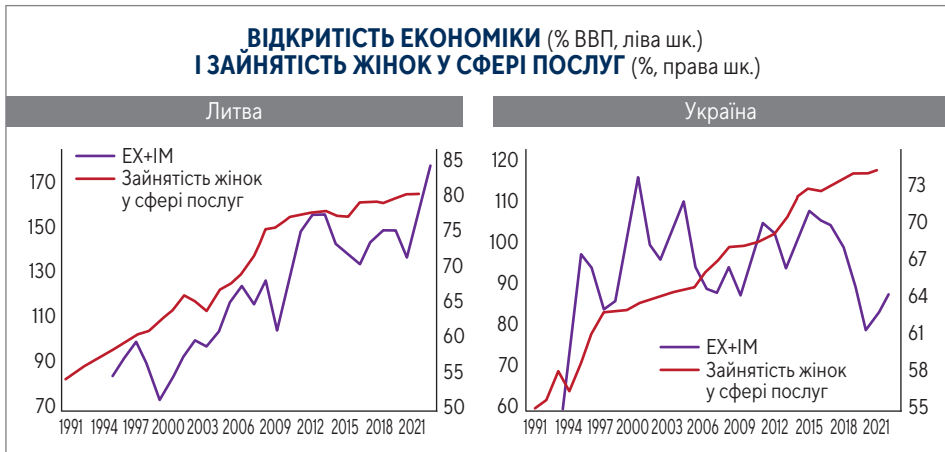
Крім ускладнень для країн, які не мають належних конкурентних переваг, або не мають належної практики розбудови країни в умовах конкуренції, загалом відкритість дозволяє саме прискорити відновлення і зростання. Поряд з цим, це може призвести до посилення дисбалансів як у окремих сферах, так потребах кваліфікаційного рівня. При цьому, чим успішнішою є країна, чим активніше вона відкривається світу, тим швидше вона в змозі скористуватись вигодами відкритості, суттєво покращивши власну конкурентоздатність. І виявляється, що жінки не гірше чоловіків успішно інтегруються у нове економічне середовище.



<sup>38</sup> Докладніше див.: Участь України в регіональних торговельних союзах: вигоди і виклики. – Національна безпека і оборона, 2007 р., №7, с. 22.

Значимо, у відкритій конкурентній економіці (Литва) зв'язки між зовнішньоекономічним сектором і зайнятістю проявляється більш чітко, порівняно із зарегульованою (малоконкурентною) економікою (Україна) як загалом, так і жінок зокрема (діаграма «Відкритість економіки і безробіття серед жінок»<sup>39</sup>).

Зростання значимості послуг (як найбільш динамічної сфери) у структурі світового господарства з часом може мати значний вплив на розміщення виробничих сил, а з тим і подальшої зміни міграційних потоків. Принаймні саме у сфері послуг спостерігається стійке зростання жіночої зайнятості (діаграма «Відкритість економіки і зайнятість жінок у сфері послуг»).



До речі, це пов'язано з можливостями відносно легкого використання так званої офшоризації. Питання полягає у тому, що традиційні послуги виробляються в момент і в місці їхнього споживання. Однак інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) призвели до того, що виробництво найбільш прибуткових послуг (насамперед інформаційно-комунікаційних або фінансових) концентрується в окремих країнах або регіонах, а може «споживатися» в усьому світі. Звичайно, країни базування виробництва офшорних послуг обираються залежно від інституційних, податкових, інших відносних переваг, вартості та кваліфікації робочої сили.

<sup>39</sup> Відкритість економіки – сума експорту товарів і послуг відносно ВВП країни.

Між тим, саме ІКТ можуть змінити характер потоків кваліфікованої робочої сили. Якщо для постсоціалістичних країн на початку 1990-х рр. було характерним «відтік мізків» зі сфери ІКТ, то в останні роки ситуація істотно змінюється – відповідні фахівці можуть працювати у своїй країні, найчастіше у філіях іноземних компаній, формуючи т. зв. індустрію аутсорсингу (виведення виробництв міжнародних компаній в країни з привабливими вартостями факторів виробництва, насамперед робочої сили). Хоча Україна не належить до таких привабливих країн, однак економічна відкритість може посилити стимули працевлаштування у гідній компанії, яка має розгалужену мережу філій.

Ще однією особливістю ІКТ є те, що робоча сила в ній найчастіше молодша, ніж загалом по економіці. В секторі також зайнято багато студентів, що працюють на тимчасовій основі, до яких, проте, висуваються високі кваліфікаційні й спеціалізовані (до того ж постійно змінювані) вимоги. У таких умовах для сектора характерною є висока мобільність трудових ресурсів, а також формування постійного дефіциту кваліфікованих кадрів.

Однак це має і зворотний бік – значний дефіцит кваліфікованої робочої сили стає фактором істотного зростання оплати праці в цьому секторі.

Повертаючись до відкритості та її впливу на зайнятість вкажемо, що **поглиблення торговельних зв'язків**, супроводжуване зниженням обмежень і бар'єрів для пересування робочої сили, неодмінно **приведе до зростання людських потоків**, у т. ч. нелегальної міграції, яка для окремих країн (як експортерів робочої сили, так і імпортерів) вже сьогодні створює значні соціально-економічні проблеми, у т. ч. пов'язані із зростанням тіньової або нелегальної міграції<sup>40</sup>.

Між тим, більш значимими чинниками, які сприятимуть посиленню міграційних потоків, є:

- ✓ рівень економічного розвитку країн, взаємна інтегрованість їх економік, що забезпечує свободу переміщення працівників;

<sup>40</sup> Migration and remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union. – The World Bank Group, [http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/257896-1167856389505/Migration\\_FullReport.pdf](http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/257896-1167856389505/Migration_FullReport.pdf).



- ✓ доступ до різноманітних товарів і послуг, якість життєвих стандартів у країнах експортерів та імпортерів робочої сили;
- ✓ значна різниця у вартості робочої сили у розвинутих країнах, порівняно із країнами, що розвиваються, навіть з урахуванням у перших вищої вартості життя;
- ✓ дефіцит працівників потрібних кваліфікацій у розвинутих країнах (для сфер і галузей як високопродуктивних виробництв, так і простих робітничих чи обслуговуючих робіт), у т. ч., пов'язаний із загальним старінням населення в розвинутих країнах<sup>41</sup>.

Вкажемо, що **покращення життя в країні може знизити темпи експорту власних трудових ресурсів** навіть за збереження значних відмінностей у рівнях оплати праці із закордонними, при одночасному підвищенні рівня т. зв. кругової міграції<sup>42</sup>.

Підкреслимо, справедливим є і «зворотнє» – проблема збереження зайнятості може лише загостритися, якщо країна всупереч відкритості реалізовуватиме протекціоністську політику або вживатиме заходи обмеження відтоку робочої сили. Загально визнано, що **будь-які обмеження на торгівлю завдають країнам не лише економічних втрат, але й негативно впливають на міграційні потоки**, які, своєю чергою, можуть спричинити економічні дисбаланси<sup>43</sup>.

<sup>41</sup> Див., зокрема: Global Employment Trends. – ILO, <http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/global.htm>.

<sup>42</sup> Процес, коли працівник повертається на батьківщину на нетривалий час, а потім знову від'їздить на роботу за кордоном.

<sup>43</sup> Див.: Global Economic Prospects 2006, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS/>.

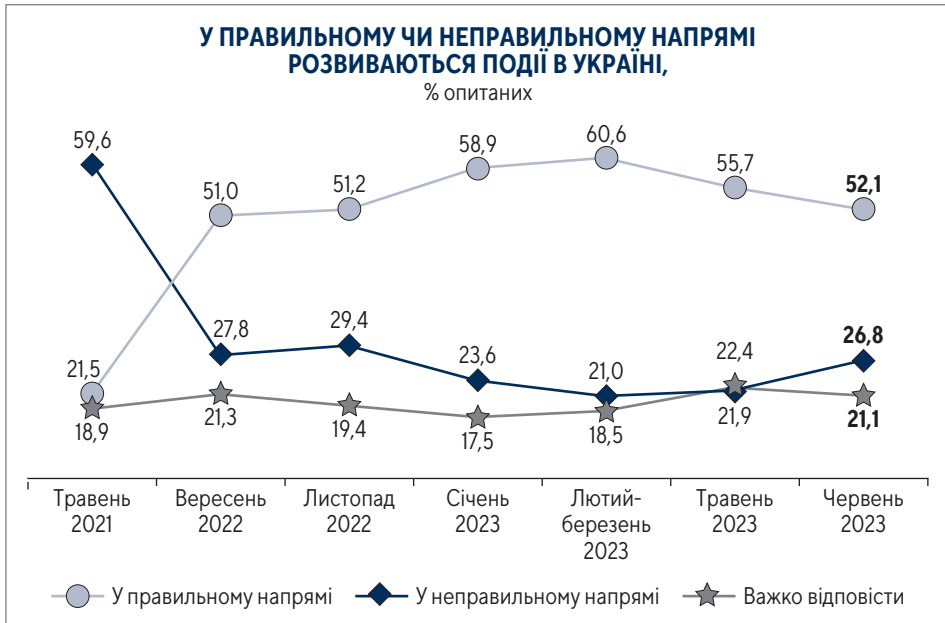
# ПСИХОЛОГІЧНИЙ ГЕНДЕРНИЙ ЗРІЗ

Крім об'єктивних статистичних показників важливу роль у визначенні та прийнятті громадянами процесів розвитку країни відіграють соціологічні опитування. Одним з основних в опитуваннях Центру Разумкова є питання стосовно правильності руху країни. Розподіл відповідей на вказане питання значною мірою відображає узагальнені поточні здобутки і суперечності розвитку країни. Звичайно, на результати 2022-2023 рр. безпосередньо впливає перебіг подій на фронті.

Для розуміння ситуації та змін в очікуваннях звернемо увагу на історично сформовані результати досліджень. Історично, результати розподілу відповідей на вказане питання демонстрували вельми критичне ставлення українців до розвитку ситуації в країні – у переважній більшості випадків негативні (що країна рухається у неправильному напрямі) відповіді суттєво перевищували позитивні (що країна рухається у правильному напрямі). При цьому, започаткувавшись, негативні тенденції мали досить стійкий характер (утримувались досить довгий період часу), позитивні ж зазвичай тримались лише кілька місяців після чергових виборів керівництва країни. Навіть у досить спокійному 2021 р. (коронавірусна криза минула, інфляційний тиск слабкий, гривня стабільна) число тих, хто вважав, що події розвиваються у неправильному напрямі майже втричі перевищувала чисельність тих, хто висловлював переконання, що країна рухається у правильному напрямі (діаграма «У правильному чи неправильному напрямі...»).

Однак все кардинально змінилось у лютому 2022 р. Після початку протидії вторгненню російських військ в Україну частка тих, хто вважав, що події розвиваються у правильному напрямі, постійно зростала. За даними опитування у вересні 2022 р., вже 51% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 28% – що в неправильному.

За даними опитувань навесні 2023 р., частка тих, хто відповів, що події розвиваються у правильному напрямі, стала ще більшою (56-61%), а частка тих, хто дотримується думки, що події розвиваються в неправильному напрямі, знизилася до 21-22%<sup>44</sup>.



Зазначимо, стійке покращення оцінок (з літа 2022 р. по весну 2023 р.), як вказувалось у наших попередніх аналітичних публікаціях, було викликане тим, що<sup>45</sup>:

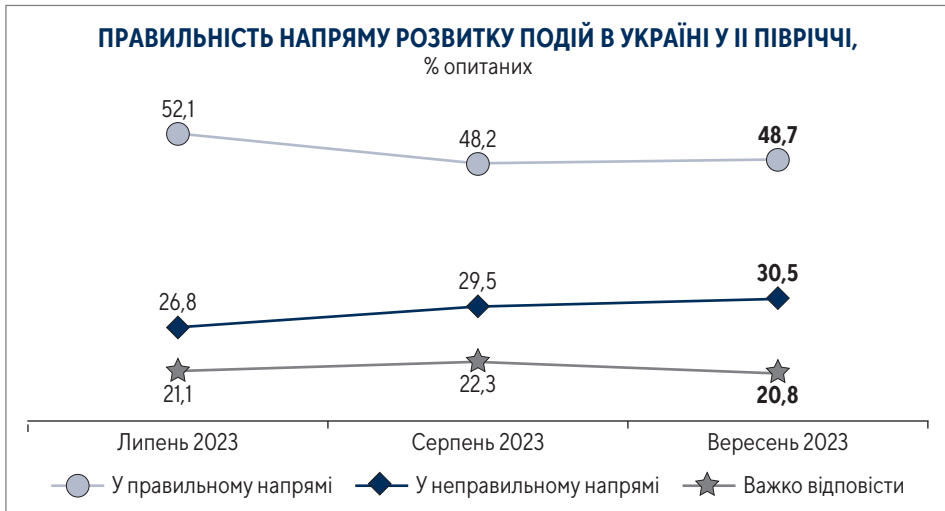
- ✓ відбувалася консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом. Політична конфронтація формально зникла з порядку денного;

<sup>44</sup> Звичайно, суб'єктивна оцінка правильності руху країни сьогодні безпосередньо пов'язана із станом справ на фронті і успіхах ЗСУ у визволенні країни. Дійсно, наприкінці зими – початку весни всі українці очікували контрнаступу українського війська, з чим пов'язувалось швидке визволення і покращення життя.

<sup>45</sup> Стан економіки і перспективи її відновлення у 2023 р. – Центр Разумкова, <https://razumkov.org.ua/images/2023/05/18/2023-MATRA-I-KVARTAL-8.pdf>.

- ✓ формувалася чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога. Сама ж перемога асоціювалася з міцністю і героїзмом Збройних сил України;
- ✓ у суспільства з'явилися чіткі уявлення у системі координат «свої-чужі» як у внутрішньому, так і міжнародному середовищах, що зумовлює чітке бачення того, від кого можна чекати допомоги і що першочергово потрібно робити.

Втім надалі, і особливо у літні місяці 2023 р., спостерігалось зниження цього показника – до 52% у липні, тобто до рівня, який спостерігався восени 2022 р., коли настрої та очікування українців та їх оцінки розвитку, хоча вже були вельми позитивні, однак все ще відображали високі ризики ескалації, і до менше 49% у серпні-вересні (найнижчі показники за останній рік), коли стало зрозумілим, що звільнення країни затримується. (Відповідним чином суттєво зросла частка тих, хто вважає, що розвиток країни йде у неправильному напрямі – з 21% взимку до понад 30% у вересні 2023 р.), (діаграма «Правильність напрямку розвитку подій в Україні у II півріччі»).



Між тим, незважаючи на зниження відповідного показника у літні місяці, майже половина респондентів зберігає оптимістичні оцінки і переконані у правильності руху країни (песимістичних оцінок дотримується менше третини респондентів).

Звичайно, важливим для оцінки громадянами тенденцій розвитку країни є гендерний аспект, тобто розподіл відповідей на ті чи інші питання, які надаються чоловіками і жінками. Розподіл відповідей про правильність руху країни демонструє лише певні особливості розподілу відповідей (таблиця «Гендерний розподіл правильності руху»). Водночас навіть такий короткостроковий розподіл відповідей може вказувати на психологічну налаштованість окремих груп громадян до їх сприйняття подій.

Зокрема, можна помітити, що:

- ✓ у спокійний період (травень 2021 р.) жінки «спокійніше» оцінюють розвиток ситуації в країні – кількість як позитивних, так і негативних відповідей, наданих жінками, є меншою, ніж наданих чоловіками («у правильному»: чоловіки – 22,7%, жінки – 20,5%; у «неправильному»: чоловіки – 61,2%, жінки – 58,3%). При цьому жінки менш схильні надавати однозначну відповідь («важко відповісти»: чоловіки – 16%, жінки – 21%);
- ✓ подібна ситуація спостерігається у період підвищених очікувань (зокрема, змін на фронті) (лютий–березень 2023 р., вересень 2023 р. з мінімальними відмінностями). Те, що події розвиваються у правильному напрямі підтримують 62% чоловіків і 59% жінок, у неправильному – 23% і 19%, відповідно. При цьому жінки знову ж таки більш схильні до вагань («важко відповісти»: чоловіки – 15%, жінки – 22%);
- ✓ в інші періоди категоричність відповідей різниться – в одних випадках чоловіки (порівняно з жінками) більш схильні розглядати розвиток подій як позитивний процес і менш категоричні у наданні негативних оцінок (листопад 2022 р.), в інших ситуація зворотня (липень 2023 р.). Між тим, практично в усіх випадках жінки менш схильні строго однозначно оцінювати напрями змін.

Тобто результати досліджень у більшості випадків вказують на те, що чоловіки схильні надавати дещо категоричніші відповіді стосовно правильності руху (при однозначному виборі «правильний» чи «неправильний» напрям). Водночас практично в усіх випадках жінкам притаманні більш вагання, і вони менш схильні строго однозначно оцінювати напрями змін.

## ГЕНДЕРНИЙ РОЗПОДІЛ ПРАВИЛЬНОСТІ РУХУ,

% опитаних

	Травень 2021		Листопад 2022		Лютий-березень 2023		Липень 2023		Вересень 2023	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
У правильному напрямі	22,7	52,9	52,9	49,6	62,3	59,1	51,7	52,5	50,7	47,0
У неправильному напрямі	61,2	27,3	27,3	31,2	22,9	19,3	27,5	26,0	30,8	30,3
Важко відповісти	16,1	19,8	19,8	19,2	14,7	21,6	20,8	21,4	18,5	22,7

Ще одним важливим результатом досліджень є те, що консолідація суспільства і чітке визначення суспільних цілей сприяло зростанню соціального оптимізму і віри в майбутнє, а з тим і суттєвому покращенню очікувань стосовно **здатності України подолати** існуючі проблеми і труднощі.

Так само, як і у частині визначеності правильності руху, якщо перед початком широкомасштабної війни в Україні переважали критичні оцінки стосовно здатності країни подолання проблем і труднощів, то після початку широкомасштабної війни, як не дивно, оцінки громадян стали помітно більш оптимістичними. Вірогідно, це пов'язано з вірою громадян у те, що країна, яка перемогла кривавого ворога, знайде спроможність і взаєморозуміння своїх громадян у створенні нової держави, вільної від корупції та зухвальства, а з тим – знаходитиме раціональні виважені рішення проблем нового демократичного будівництва.

Стосовно ж гендерного розподілу відповідей про спроможність подолання труднощів, то спостерігається лише незначна відмінність між відповідями чоловіків і жінок (таблиця «Гендерний розподіл подолання труднощів»). Незважаючи на таку незначимість, все ж звернемо увагу на те, що чоловіки менше впевнені у здатності загалом подолати труднощі (кількість відповідей «не здатна» у чоловіків дещо більша відповідної кількості для жінок), а жінки частіше демонструють більше коливань у виборі найбільш характерної відповіді (кількість відповідей «важко відповісти» для жінок частіше перевищує відповідну кількість для чоловіків).

## ГЕНДЕРНИЙ РОЗПОДІЛ ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ, % опитаних

	Травень 2021		Листопад 2022		Лютий-березень 2023		Липень 2023		Вересень 2023	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Здатність подолати протягом найближчих кількох років	19,3	19,2	46,1	42,5	49,6	49,4	42,0	43,2	37,1	38,7
Здатність подолати у більш віддаленій перспективі	48,2	46,1	38,5	40,9	35,6	36,1	42,2	41,2	43,7	43,1
Не здатна	23,7	22,0	9,4	8,3	3,8	3,1	7,8	5,3	9,2	8,2
Важко відповісти	8,9	12,8	6,0	8,2	11,0	11,5	8,0	10,2	10,1	10,0

# III.

## УЗАГАЛЬНЕНІ ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ГЕНДЕРНОЇ МІГРАЦІЇ

Повномасштабна російська агресія проти України швидко проявилася як глобальна загроза, спровокувала зернову, енергетичну, цінову кризи у різних (навіть розвинутих європейських) країнах, посилила ризики економічних, безпекових, соціальних, гуманітарних шоків всесвітнього характеру.

Серед таких шоків, які несуть потенційні загрози цілісності та єдності суспільства виокремлюється гендерна складова, а особливістю процесів повоєнного відновлення України стане загострення гендерних дисбалансів, зумовлених значними втратами чоловіків (загиблими і непрацездатними) та високим рівнем еміграції жінок разом з дітьми. Сьогодні ж (коли воєнні дії продовжуються) **гендерний фактор в Україні проходить випробування значними міграційними мотивами**, з чим вже проявляються загрози повоєнному соціально-економічному і суспільно-політичному розвитку країни.

Такі мотиви стосуються мільйонів громадян країни – і тих, хто раніше покинув країну, а сьогодні стоїть перед дилемою (не)повернення, так і тих, хто ще розмірковує про доцільність виїзду з країни.

Цілком очевидно, що на ухвалення рішення щодо остаточної еміграції чи повернення в Україну впливають не один, а комплекс різноманітних факторів, наприклад, рівень небезпеки в рідному місті, перспективи життя за кордоном, інтереси дітей та інших членів родини тощо. Це більшою мірою стосується жінок, на яких під час війни «навалилися» головні загрози, ризики та виклики гуманітарного виміру.

Між тим, за час війни **жінки довели свою ефективність в усіх сферах життя**, стали більш впевненими в своїх силах, а відтак є підстави стверджувати, що після війни саме жінки стануть більш ініціативними, амбітними, будуть активніше започатковувати бізнесові, громадські, волонтерські проекти, йти в органи місцевого самоврядування, у державну політику.



І першим кроком до оновлення гендерної структури суспільства стане **створення стимулів до зміни напрямів міграційних потоків** — зменшення кількості жінок, які залишають країну, і збільшення тих, хто (разом з членами їх сімей) повертається до України.

(1). Слід вказати, що економічне підґрунтя для відновлення починає формуватися. На початку війни в Україні передрікали економічний, соціальний, гуманітарний крах, які пов'язувались із загрозою існуванню всієї країни. Однак услід за поступовим визволенням країни, поступово змінюється і соціально-економічне середовище країни. Вітчизняна економіка упродовж двох років демонструє вражаючі ознаки стійкості в умовах довготривалої широкомасштабної російської агресії та спромоглася зберегти значну частку власного потенціалу.

Тому особливої уваги потребує формування розгалуженої та доступної системи інформування населення стосовно відновлення у різних сферах і виробництвах, а з тим — і розвиток ринку праці. Причому, зважаючи, що жінки більш чутливі до ІПСО, **завданням влади має стати належне інформування про позитивні зрушення, насамперед у сферах, які мають «жіноче» обличчя** — освіті, волонтерстві, медичному забезпеченні воїнів ЗСУ та ін. В таких умовах мотиви до еміграції чи неповернення помітно слабшатимуть.

(2). Спричинене високе падіння показників ВВП (втім, значно нижче, ніж очікувалось у перші місяці вторгнення) було «компенсоване» іншими напрямками соціально-економічної політики, зокрема релокацією (переміщенням в інші регіони) частини підприємств із Східних і Південних областей до Західних, переходом до системи дистанційної роботи значної частки працівників, чим могли скористатись як внутрішні переселенці, так і ті, хто **опинився за кордоном, але продовжував економічну діяльність в Україні**.

Саме серед останніх досить багато жінок. Справа у тому, що вчителі в Україні переважно жіночої статі. І навіть якщо вони залишили країну, все одно у багатьох випадках продовжували вчителювати вже в онлайн форматі. Такі формати відпрацьовувалися ще у коронавірусний період, однак в межах країни. Розвиненість інформаційно-комунікаційних технологій, включеність України до глобальних цифрових мереж дозволило сформувати нову систему надання освітніх послуг, яка має яскраво виражене жіноче представництво.

Тому завданням влади на найближчу перспективу має стати постійне **забезпечення вітчизняної системи освіти сучасними технологічними засобами**, які використовуються у світовій системі освіти, а також **сприяння навчанню і засвоєнню цифрових навичок** всіх вчителів країни.

(3). Зазвичай економічні негаразди супроводжуються шоковою інфляцією. Хоча цінова динаміка дійсно відчутно погіршилася у І п/р 2022 р., однак вчасні виплати військовослужбовцям, а також значні обсяги гуманітарної допомоги, які почали надходити до країни з перших днів агресії, підтримали життєвий рівень домогосподарств, в яких дедалі більшу роль почали відігравати жінки. І **виплати та гуманітарні поставки надали домогосподарствам впевненості** у забезпеченні продуктами харчування і першої необхідності.

Що дає підстави з обережністю очікувати і позитивні трансформації соціальної та гуманітарної сфери у повоєнний період. «Традиційною» вітчизняною вадою є висока корупція (у т. ч. власне збагачення через продаж гуманітарної допомоги). Не викликає сумніву, що така допомога продовжуватиметься і у повоєнний період. Тому **завданням влади має стати унеможливлення зловживань і розкрадання ресурсів, які надходять до домогосподарств**, за успіху чого є підстави очікувати, що еміграційні ризики та виклики вдасться трансформувати у нові можливості для домогосподарств (які переважно очолюються жінками).

(4). Міграційні процеси вже є невід'ємною рисою вітчизняного суспільного життя. Тому не доречно його ігнорувати чи недооцінювати. Українці, більшість з яких є жінки, які опинилися у скруті, потребують підтримки і захисту. Саме тому, чи не найважливішим напрямом діяльності влади та інститутів громадянського суспільства є **інформаційна підтримка у міграційній сфері**. Як жителі України і ті, хто ще збирається залишати країну, так і ті, хто вже знаходиться за кордоном, повинні отримувати належну інформацію про стан країни перебування і процеси в ній. Зокрема, це може забезпечуватися інтерактивними цифровими сервісами, які повинні знаходитись **під контролем держави для недопущення зловживань** і недобросовісного використання.

Важливими інформаційними аспектами є стан і динаміка процесу відновлення економічної стабільності в Україні (порівняно з початком війни), у т. ч. **стан безпеки у невеликих містах**, які для багатьох залишаються рідними.

(5). Численні спостереження, у т. ч. за кордоном, вказують на те, що жінки загалом (у т. ч. всередині країни) є більш комунікабельними, енергійними, ініціативними, креативними, краще налагоджують соціальні зв'язки (що знаходить підтвердження у результатах як експертного дослідження, так і фокус-груп). Водночас жінки намагаються працевлаштуватися якнайшвидше, погоджуються на низькокваліфіковану і низькооплачувану роботу, щоб забезпечити дітей, створити комфортні умови проживання, навчання, соціального захисту.

Це помітно відрізняється від поведінки чоловіків, які встигли залишити Україну. Численні приклади засвідчили, що чоловіки більш амбітні та вимогливі, схильні довше обирати місце роботи, шукати кращих умов, максимально довго перебувають на соціальному забезпеченні. Це не могло не позначитись на ставленні місцевого населення (приймаючої країни) до чоловіків: добре ставилися до тих, хто працює, кого вже знають, хто довів свою готовність до плідної співпраці. Водночас до тих українців-чоловіків, що приїхали після початку війни, ставлення було неоднозначне, особливо у випадках, коли вони порушували усталені соціальні норми, чинили правопорушення або не хотіли працювати.

Слід зазначити, що зазвичай мігранти потрапляють у невеликі містечка, де є добре розвинутими місцеві соціальні зв'язки, більшість добре знає один одного, існує певна залежність від громадської думки спільноти. Відтак, позиція спільноти щодо війни в Україні, її готовність чи неготовність приймати представників іншої країни фактично визначається до готовності приїжджих вписатись в усталений спосіб життя. Як зазначено, жінки краще володіють культурою комунікації та готовності прийняти допомогу.

Тому важливо усвідомлювати, що швидке та більш-менш задовільне працевлаштування – важливий напрям прискореної адаптації українців до місцевих спільнот. Водночас це надаватиме додаткових «балів» у готовності приймати українців. Завданням же влади є надання українцям, які знайшли прихисток за кордоном, можливості якомога довше залишатись «на зв'язку» з власною країною **через участь у трудовій діяльності, зокрема, можливостями збереження часткової зайнятості завдяки дистанційній роботі в Україні.**

(6). Зазвичай на рішення, куди саме їхати (якщо таке рішення вже ухвалено), впливають наявність попереднього досвіду та знань про

менталітет, культуру, стиль життя у тій чи іншій країні, географічна близькість до України, знання іноземної мови. Більшою мірою цим критеріям відповідала Польща. Однак іммігранти зазвичай зіштовхуються із браком правової інформації, незнанні законів та звичаїв країни, юридичних процедур, способів вирішення проблем, джерел отримання різного роду допомоги тощо.

Усунення таких дисбалансів може лежати у сфері **розширення консульської служби** (звичайно, при узгодженні з владними і місцевими інститутами приймаючої країни). Розширені мережі спеціально підготовлених спеціалістів з самих же мігрантів, які могли б надавати попередню консультаційну допомогу співвітчизникам, могло б стати дієвим чинником як захисту мігрантів та їх сімей, так і виявом турботи влади.

(7). У приймаючих країнах досить розвинутими є безкоштовні державні програми професійного навчання і професійної перекваліфікації, тобто відбувається всебічне сприяння біженцям, які бажають вчитися, працювати. Симетричні напрями дій мають відбуватись і в Україні. Економічне середовище в країні після завершення війни буде швидко змінюватись, тому **потребуватимуться спеціалісти нових профілів, спеціальностей, кваліфікацій**. І відповідні напрями дій повинні мати **упереджувачий характер (щоб у тих, хто повертається, з'явилося позитивне відчуття затребуваності)**.

Це може полегшити проблему, яка стосується умов проживання. Тут багато залежить від **місцевих влад, у компетенції яких знаходяться питання житла для переселенців і новоприбулих**. Слід розуміти, що навряд чи люди будуть повертатись, знаючи, що умови їх поселення будуть неналежними. У будь-якому випадку не можна допускати, щоб люди опинилися в безпорадному стані.

(8). Потребується зміна ставлення мігрантів до цілей і змісту повернення. Поки спостерігається значна суперечність між намірами і готовністю до дій по відбудові країни. Складається так, що значна частка біженців не будуть готові брати участь у відбудові країни, і прагнули б повернутися (якщо так складатиметься) в уже відновлену країну, у т. ч. через те, що не захочуть відмовлятися від відносно комфортного європейського життя й повертатися в умови невизначеності.

Потрібним є доведення до розуміння громадян того, що відновлення інфраструктури і життєдіяльності рідного населеного пункту — важлива

складова відбудови країни. Одного переконання тут недостатньо, хоча саме **влада має намагатися побудувати лінію спілкування** таким чином, щоб емігранти зрозуміли критичність потреби повернення.

Іншим напрямом дій влади має стати фінансова підтримка — насамперед через державні **програми відновлення пошкодженого житла або виплати компенсацій** за втрачене житло, що ґрунтується на рівній (для всіх жителів місцевості, як тих, хто залишався в Україні, так і тих, хто покинув її межі) основі.

(9). Важливим чинником для повернення виступає **доступність медичного обслуговування** як для глав сімей (якими в еміграції є переважно жінки), так і їх дітей. В Україні така доступність залишається незадовільною, насамперед зважаючи на все ще **низький життєвий рівень** переважної більшості населення. Більше того, низькі доходи формують **додаткові ризики**, пов'язані із зниженням соціально-економічного статусу внаслідок можливого погіршення стану здоров'я або ж неочікуваною втратою доходів. Цей фактор стає домінуючим і **визначає готовність жінок до еміграції**, якщо вони вбачають, що за кордоном вони та їх діти зможуть отримати вищий рівень медичних послуг.

Тому важливим завданням влади є **посилення системи охорони здоров'я**, у т. ч. за участю міжнародних організацій (типу «лікарі без кордонів»). Насамперед серед психологів та реабілітологів на тлі гострої потреби країни у фізичній та психологічній реабілітації чималої кількості військових та цивільних. Причому стреси жінок через порятунок власної родини і турботи про чоловіків (у т. ч. тих, які опинилися у полоні або зникли безвісти) можуть мати взагалі критичний (паранормальний) характер.

(10). Одним з неочікуваних наслідків для соціально-економічних трансформацій, що матиме довгострокові позитивні трансформаційні зрушення, стало прискорення цифровізації в Україні. Інтернет та мобільні додатки стали доступним інструментом обміну актуальною інформацією.

Звичайно, такими засобами також поширюється багато викривленої чи й відверто неправдивої інформації (що завжди буває в умовах інформаційного «голоду» від офіційних установ), однак Україна продемонструвала велику спроможність і готовність до входження у цифровізований світ. Зазначимо, що тут, як мало в якій іншій сфері, проявляється гендерна рівність.